

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

पुर्ब

ओनलाईन

वर्ष : ४

स्थापना वर्ष : १९६०

जान्युआरी : २०१०

अंक : ७

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुખ

लोणाढाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सल्य

प्रकुल्ल रावल
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सलतंत्री :

प्रकुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

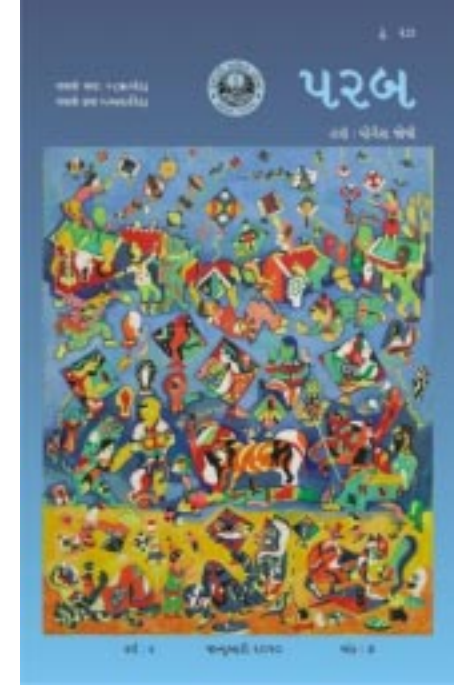
गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धन(भवन, आश्रम मार्ग,
'राईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
झोन अने ईकस : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

Parab Online
January 2010

Page: 1

अ नु क म

परिषद-प्रमुખश्रीना
भाषणमांडी आरमन

शब्दभ्रह्मथी मनुष्यभ्रह्म सुधी भगवतीकुमार शर्मा

कविता

ढे गीतो मनोडर त्रिवेदी, ...त्रण थाय ओतुं भरत विजुडा, भूओ
बधी नव्यता ! भानुप्रसाद पंड्या

अधिवेशन-आरमन

निवृत्त थता प्रमुખनुं निवेदन नारायण देसाई, कविता : स्वबोध,
सत्त्वबोध अने सौंदर्यबोधनुं बीलीपत्र नीतिन वडगामा,
डास्यनिबंध : निबंधनो अक स्वतंत्र प्रकार रतिलाव बोरीसागर,
सुरेश जोषी पछीना विवेचननी स्थिति अने गति शरीङ्गा
वीजणीवाणा

अडेवाल

गुजराती साहित्य परिषदनुं पिस्तालीसमुं अधिवेशन अजय पाठक

समीक्षा/अंधावलोकन

निराकारमां विगलन पामतो कला-आकार... राधेश्याम शर्मा

परिषदवृत्त

संकलन : अनिला दवाल

साहित्यवृत्त

संकलन : प्रकुल्ल रावल

आवरणचित्र

जगदीप स्मार्त

પરિષદ-પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી આચમન

શબ્દબ્રહ્મથી મનુષ્યબ્રહ્મ સુધી^S | ભગવતીકુમાર શર્મા

પ્રાપ્ત કર્તવ્ય નિષ્ઠાથી બજાવવાની મારી પ્રકૃતિ છે. પરિષદ-પ્રમુખ રૂપે મને સોંપનારાં કર્તવ્યોના પાલનમાં મારી આ પ્રકૃતિનો જય થાઓ ! જે પદ પર પુણ્યશ્લોક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ મહાત્મા ગાંધી, સાહિત્યસ્વામી કનૈયાલાલ મુનશી અને સાક્ષરવર્ધ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી સહિત અનેક વિદ્વાનો બિરાજી ચૂક્યા છે એ પદ મને પ્રાપ્ત થયું એને હું માતા સરસ્વતી તથા સર્વ સમર્થ પૂર્વસૂરિઓના મને મળેલા આશીર્વાદ સમજું છું. એ પદનો સ્વીકાર કરતાં મારા નિર્ભય સ્કંધો પર મોટી જવાબદારી આવી છે એ હું સમજું છું.

S

ભાષામાત્રનો છેદ ઉડાડી દે તેવાં પરિબળો આજે વિશ્વસ્તરે સક્રિય જ નહિ, આક્રમક પણ બન્યાં છે. ભાષા અને લિપિ વિશેનાં આપણાં પરંપરાગત સાધનો પર આ વીજાણુ ઉપકરણોનું વર્ચસ્વ સ્થાપતું જાય છે. લેખન અને મુદ્રણની સુદીર્ઘ કાળથી પ્રચલિત રીતિઓ હવે આ નવાં ઉપકરણોને અધીન બની રહી છે. પુસ્તકો જતે દહાડે અપ્રસ્તુત જેવાં બની રહે તેવો સંભવ વરતાય છે. માણસની વાચનક્ષમતા પર દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમો વર્ચસ્વશાળી બનતાં જાય છે. કવિતા હવે પુસ્તકો અને સામયિકો ઉપરાંત ડોટકોમની સંપત્તિ બની છે. એ જ રીતે વાર્તા-નવલકથાની સીડીઓ ઉપલબ્ધ બની છે. લિખિત અને મુદ્રિત શબ્દ કરતાં દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય શબ્દનો મહિમા વધ્યો છે. કલમની ઉપયોગિતા હજી સાવ ઘટી નથી, પણ કમ્પ્યુટર અને ટેઇપરેકોર્ડરનો ઉપયોગ લેખનમાં વધ્યો છે. ભવિષ્યમાં, સાહિત્યસર્જકોએ જ નહિ, સાહિત્યસંસ્થાઓએ પણ આ નવી ઉપકરણ-ઉપલબ્ધતાઓનો ભાષાસાહિત્યના પ્રસાર અર્થે સવિવેક, સમુચિત વિનિયોગ કરવાની તત્પરતા દાખવવી પડશે.

S

મારી અને આપ સર્વની આજની અને આવતી કાલની તીવ્ર ચિંતા ગુજરાતી ભાષાની આવતી કાલ વિશે જ હોવી ઘટે અને છે. અંગ્રેજી માધ્યમ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વ્યામોહના અતિરેકરૂપ મગરજડબાંમાં ગુજરાતી ભાષા અને શિક્ષણના ગજરાજનો પગ સપડાયો છે. આ ગજેન્દ્રમોક્ષ કોઈ ગરુડવાહનઆરૂઢ દેવ નહિ, પણ આપણે જ આપણા નિષ્ઠાભર્યા પુરુષાર્થ તથા ભાષાભક્તિથી કરી શકીએ. એ માટેનો વિશાળ અને સર્વગ્રાહી મંચ પૂરો પાડવાનો ધર્મ 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' જેવી સંસ્થાએ બજાવવાનો છે.

S

ચિંતાપ્રેરક સચ્ચાઈ તો એ છે કે હવે કદાચ ગુજરાતમાં જ 'ગુજરાતી બોલો, ગુજરાતી વાંચો અને ગુજરાતીમાં લખો' એવું અભિયાન આપણા જેવા ગુજરાતી ભાષાના ચાહકોએ ઉપાડવું તો નહિ પડે ને એવી આશંકા જાગવા લાગી છે. પ્રશ્ન તો એ છે કે ગુજરાતમાં આવી સ્થિતિ

S ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવસારી ખાતે યોજાયેલા અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ આપેલ વ્યાખ્યાનમાંથી આચમન.

ઉત્પન્ન કેમ થઈ ? મને બે ઉત્તરો સૂઝે છે : (૧) મૂળથી જ આપણી સરેરાશ પ્રજામાં સ્વભાષાભક્તિની માત્રા ઓછી અને મંદ. હેમચંદ્રાચાર્ય અને નરસિંહ મહેતાથી આજ લગી અનેક સાહિત્યસ્વામીઓનું અઢળક સત્ત્વશીલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એનો જે કંઈક રંગ પ્રજાને ચઢ્યો હતો તે પણ જાણે હવે ઘટતો જતો લાગે છે. શહેરીકરણની ગતિ વધતી જાય છે અને યંત્રિકીકરણ અને વ્યવસાયીકરણનો દૌર પુરબહારમાં ચાલે છે. વૈશ્વિકીકરણની પણ આડઅસરો અનુભવાય છે. આમાં પ્રજાકીય અસ્મિતાનું મૂળ સત્ત્વ જોખમમાં છે. મુદ્રણકળા અને તજજન્ય સુવિધાઓ આજે ચરમ સીમાએ પહોંચી છે. એના દેખીતા લાભો છે જ. પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની સંખ્યા અઢળક વધી છે, પણ પ્રશ્ન એ પૂછવો પડે કે પ્રજાની વાચનરુચિ વધી છે ખરી ? અથવા વાંચવાં જ પડે એવાં પુસ્તકોની સંખ્યા વધી છે ખરી ? સાહિત્યિક ધારાવાહિકો તો હવે જાણે વિસરાઈ ગઈ છે. ઈડિયટ બોક્સે આપણી રહીસહી વાચનરુચિ પર આક્રમણ કર્યું છે. આ સ્થિતિ વધતે ઓછે અંશે બધા ભાષાભાષી પ્રદેશોમાં પ્રવર્તે છે. પણ મૂળથી જ મંદપ્રાણસાહિત્યરુચિ ધરાવતી ગુજરાતી પ્રજા પર એની વધારે અસર વરતાય છે. પ્રશ્ન એ છે કે આપણે પ્રવાહમાં તણાઈ જનારી પ્રજા તો નથી ને ?

અહીં શું આપણે માત્ર આપણી પ્રજાની મંદપ્રાણભાષાસાહિત્યરુચિને જ દોષિત ગણીશું ? જેઓની સાહિત્ય સાથે પ્રથમ અને પરમ નિસબત છે તે ગુજરાતી સાહિત્યકારોની આમાં કોઈ જવાબદારી ખરી કે કેમ ? – એ પ્રશ્ન પૂછવો પડે તેમ છે. ટી.વી. કલ્ચરના આક્રમણ પર દોષનો આખો ટોપલો ઓઢાડીને જ આપણે બેસી રહીશું ? શું આપણો સાહિત્યકાર લોકવિમુખ રહેવામાં જ વશેકાઈ સમજે છે ? તે આવી અલિપ્તતાને શું સાહિત્યના ઉત્કર્ષને માટે ઉપકારક સમજે છે ? એના સાહિત્યમાં શું લોકસમસ્તના હૃદયધબકારની ન્યૂનતા રહી જાય છે ? શા માટે ? એવું તો નથી બન્યું ને કે આપણા સાહિત્યમાં આત્મલક્ષિતાનો અતિરેક થયો હોય ? આત્મલક્ષિતાનો એ અતિરેક આપણા સાહિત્યકારની આત્મરતિને શું વધારનારો નીવડ્યો છે ? આપણા સાહિત્યકારનો પ્રત્યક્ષ લોકાનુભવ કેવો અને કેટલો ? સાહિત્યમાં યથોચિત રીતે શ્લોકનો મહિમા થયેલો છે. શ્લોક તો ગદ્યમાં પણ સંભવે જ. મહાકવિ વાલ્મીકિ અંગત શોકાનુભૂતિમાંથી શ્લોકસર્જન સુધી વિસ્તર્યા. આજે હજારો વર્ષોથી એ શોકાનુભૂતિ અને શ્લોકસર્જન લોકાનુભવ પણ બની રહ્યાં છે. શોક, શ્લોક અને લોકનો આ આંતરસંબંધ અત્યંત મહિમાપૂર્ણ છે. લોકપ્રિય કૃતિ સાહિત્યગુણથી રિક્ત જ હોય એવી ગ્રંથિમાંથી આપણે મુક્ત થઈ જઈએ. ૧૯૫૫ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતા, અદ્યતનતા અને વૈશ્વિકતાને મિષે જે અભિનિવેશયુક્ત આંદોલન જાગ્યું તેના કેટલાય સાહિત્યિક ઉપકારોનો સત્કાર કરવો જ જોઈએ. પણ તે પછી એવી હવા ફેલાઈ કે સાહિત્ય અને સાહિત્યકારની લોકવિમુખતા એ જ જાણે તેનું પરમોચ્ચ આભૂષણ છે ! દુર્બોધતા એ જ સાહિત્યની ઉચ્ચ ગુણવત્તાનો એકમાત્ર માનદંડ છે એવી માન્યતાનો વ્યવસ્થિત રીતે પુરસ્કાર અને પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. થોડાક અપવાદોને બાદ કરતાં વિશ્વસાહિત્યની મહાન રચનાઓ આ મતનું સમર્થન કરતી નથી. સાહિત્યની વધારે પડતી આત્મલક્ષિતા એની સાર્થકતાને અળપાવી શકે છે. જગતની કેટલીક મહાન નવલકથાઓ સમસામયિકતામાંથી સર્જાઈ છે. આપણું આધુનિક સાહિત્ય સમસામયિકતાને વર્જ્ય તો ગણતું નથી ને ? જો તેવું હોય તો તે આપણા સર્જકની અનુભવમર્યાદાનો, સજ્જતાનો કે સંવેદનશીલતાનો

પ્રશ્ન છે કે ત્રણેયનો ? સમસામયિકતાને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી સાહિત્યકૃતિ જ ઉત્તમ એવા મંતવ્ય પર એક ક્ષણ માટેય ન આવી શકાય. તે સાથે સાહિત્યને સમસામયિકતાની છોછ ન હોવી ઘટે.

S

છેવટે તો સાહિત્યમાં જીવન જ સર્વોપરી અને સર્વતોભદ્ર બનવું જોઈએ. જીવનનાં કોટ્યાવધિ પરિમાણોના આવિષ્કારોની એટલી જ સાહિત્યરીતિઓ હોઈ શકે. સાહિત્ય આદિ કળાઓ જીવનને અનુષંગે અને જીવનના અંશરૂપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જીવન સાથેનો સંપૂર્ણ તંતુવિચ્છેદ સાહિત્ય આદિ કળાઓ માટે હિતકર નથી અને તે લગભગ શક્ય પણ નથી. એવો તંતુવિચ્છેદ થાય તો એવા સાહિત્યની લોકાભિમુખતા પર ઘણી વિપરીત અસર પડે. લોક અને જીવનની બાદબાકી કરીને કોઈ પણ ભાષાસાહિત્ય અક્ષુણ્ણ બનવાની આશા ન રાખી શકે. આજે જ્યારે આપણે ગુજરાતી ભાષાનું ભાવિ ભવમાં મુકાવા વિશે ચિંતા કરીએ છીએ ત્યારે આપણી જાતને એવો પ્રશ્ન પણ પૂછવો જોઈએ કે આપણી ભાષામાંથી પ્રગટતા સાહિત્યનો લોક અને જીવન સાથેનો ભાવસંબંધ ક્ષીણ તો નથી થયો ને ? ભાષા સાહિત્યમાંથી, સાહિત્ય ભાષામાંથી અને એ બંને જીવનમાંથી પરિપોષ પામે છે. આ ત્રિવેણી અખંડધાર રહેવી જોઈએ.

S

મહાત્મા ગાંધીએ 'સાહિત્ય પરિષદ'ના પ્રમુખપદેથી 'કોશિયો પણ સમજી શકે,' એવા ભાષાસાહિત્યનો અનુરોધ કર્યો હતો. એ પછી સાબરમતી અને તાપીમાંથી ઘણાં પાણી વહી ગયાં છે, છતાં એ અનુરોધની પ્રસ્તુતતા આજેય અળપાઈ નથી. ભાષાની પ્રાણપ્રદ જીવનાભિમુખતા સાથે સાહિત્યના ધબકારના સ્વાસ્થ્યનો પ્રાણપ્રદ સંબંધ છે. એ જ રીતે સાહિત્યની લોકારાધનપ્રવૃત્તિ સાથે ભાષાની ચિરંજીવિતાનો મુદ્દો સંકળાયેલો છે. સાહિત્યને કેવળ 'પાંચ-સાત શૂરાના જયકાર' જેવી સીમિત-કુંઠિત પ્રવૃત્તિ ન બનવા દઈ શકાય. ભાષાસાહિત્ય પરત્વે મંદપ્રાણતા અત્યાર સુધી તો નભી ગઈ પણ હવે તે લંબાય તો તે ઘાતક નીવડી શકે તેમ છે.

S

વૈશ્વિકીકરણની હરોળમાં રહેવા માટે પણ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી ભાષાને ગુજરાતવટો આપવાની આવશ્યકતા નથી. ગુજરાતીને શિક્ષણના માધ્યમપદે અવિચલિત રાખ્યા પછી પણ અન્ય ભાષાઓમાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાનું અશક્ય નથી જ.

S

શબ્દના ઉપાસકો શબ્દબ્રહ્મના સાધકો સિદ્ધ થાય તો ઈષ્ટ અને ઉત્તમ ઉપલબ્ધિ ગણાય. શબ્દબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ શબ્દના પ્રત્યેક બંદાનો અતિ દુષ્કર એવો આદર્શ રહ્યો છે. પણ તે કક્ષાએ પહોંચવા માટે પ્રયત્નો તો કરવા જ પડે, એવી તપશ્ચર્યા કરનારા બંદાઓ આપણી અને અન્ય ભાષાઓને ક્યારેક ક્યારેક મળતા રહ્યા છે, અને મળશે.

S

ભાષા અને સાહિત્યનો વ્યાપાર ગણ્યા-ગાંઠ્યા વર્ગો અને વર્ણોની ઈજારાશાહી બની જાય તો એ એક મોટી વિપત્તિ જ ગણાય. પન્નાલાલ તેમની નવલકથામાં 'ગાંધ્યા'નું પાત્ર લાવ્યા એથી કવિ નાનાલાલને પ્રક્ષોભ થયો, પણ વસ્તુતઃ એ ગુજરાતી સાહિત્યનો એક સીમાચિહ્નરૂપ

વર્ણાંક હતો. ગુજરાતી ભાષામાં દલિત સાહિત્યનું પ્રબળ અને પ્રાણપ્રદ આગમન તેની ચરમ સીમા છે, છતાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પ્રજાના અલ્પ વર્ગો અને વર્ણો સુધી સીમિત અને તેથી કુંઠિત બનેલી અનુભવાય છે.

S

યાદ રહે કે ભાષા અને સાહિત્ય પ્રજાઓ વચ્ચેના ભાવાત્મક ઐક્ય-ઇમોશનલ ઇન્ટિગ્રેશનનું એક પ્રાણપ્રદ ઉપકરણ છે.

S

સાહિત્યને પોતાની ક્ષિતિજોને સાંકડી બનાવવાનું પાલવી શકે નહિ. જેમ અધ્યાત્મમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ ચેતોવિસ્તાર દ્વારા ભૂમાની અનુભૂતિ ઉપકારક જ નીવડે. આવાં વિકાસ અને વિસ્તરણથી પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યને અનર્ગળ લાભ જ થઈ શકે.

S

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના બે અશ્વો પર સાથે સવારી કરતાં મારે એક જિંદગીમાં બે કે તેથી વધુ જિંદગી જીવવા જેટલો કલમશ્રમ કરવો પડ્યો છે. સાહિત્યે મને વારંવાર અંતર્યાત્રા કરાવી છે તો પત્રકારત્વે મને વૈશ્વિક ચેતનાની સમ્મુખ ખડો કર્યો છે. શબ્દાર્પિત ભાવસ્થિતિ એ મારા જીવનની પરમોચ્ચ નિસબત રહેલી છે. સાહિત્ય અને બીજી કળાઓના વ્યાસંગથી જુદું અને બહાર મારું કોઈ અસ્તિત્વ હોય એમ મને કદી લાગ્યું જ નથી.

S

મારી એવી ચિંતાયુક્ત લાગણી છે કે આપણું સાહિત્ય સાંપ્રતકાળે ગતિ-પ્રગતિ કરતાં સ્થિતિમાં વધારે જકડાયેલું છે. આ તબક્કો અસ્થાયી જ નીવડશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યમાં આવા તડકા-છાંચડાઓ આવતા જ રહે છે. પરંતુ દાયકે, બે દાયકે, ત્રણ દાયકે કોક એવો પ્રાણવાન સર્જક પ્રગટે છે જે સમગ્ર વાયુમંડળને ઝળાંઝળાં કરી મૂકે છે. સર્જકના સર્જનમાં નિષ્ઠા, સચ્ચાઈ અને લોકહૃદયના ધબકારને પ્રીણવાની શક્તિ હોય, સાહિત્યસંસ્થાઓ ઇમાનદાર અને સર્વસ્પર્શી બને, શિક્ષણસંસ્થાઓ ભાષાસાહિત્યના શિક્ષણમાં બેપરવા ન બને, પ્રકાશકો ઉત્તમ પુસ્તકો છાપવા પરત્વે ઉત્સાહ દાખવે, પુસ્તકાલય સંચાલકો તેવાં પુસ્તકો વાચકો સુધી પહોંચે તેનાં સેતુરૂપ બને, શાસનતંત્ર બધી જ ભાષાસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓને નિઃસ્વાર્થ સમર્થન આપે, પ્રજા વ્યાપકતા અને ઊંડાણથી ભાષાસાહિત્યને અભિમુખ બને, અખબારો ને સામયિકો સાહિત્યધર્મ બજાવે, આધુનિક ઉપકરણો ભાષાસાહિત્યના પ્રસારમાં ઉત્સાહી ઉપરાંત દષ્ટિવંત બને; આ અને આવા બીજા અનેક ઉપાયો દ્વારા ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં સાચકલો પ્રાણ સંચારિત કરી શકાય.

S

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના સંબંધો વિશે પણ મારે કંઈક કહેવું છે. હું મારી વીસ વર્ષની વયથી અદ્યપિપર્યંત વ્યવસાયી પત્રકાર રહ્યો છું. પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે મેં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગુજરાતી પત્રકારિતા પર સાહિત્યનો જે સઘન સંસ્પર્શ અનુભવાતો હતો તે કમશઃ ઘટતો ગયો હોવાનો મારો દુઃખદ અને ચિંતાપ્રેરક અનુભવ છે. સાઠ-સિત્તેરના દાયકા સુધી ઘણાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં નિયમિત સાપ્તાહિક સાહિત્ય વિભાગો પ્રગટ થતા હતા. તેના સંપાદન સાથે ગુજરાતી ભાષાના ઘણા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારોનાં નામો સંકળાયેલાં રહેતાં હતાં. સાપ્તાહિકોનું ત્યારે

ઝાઝું ચલણ નહોતું, પણ જે સાપ્તાહિકો પ્રગટ થતાં હતાં તેમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કંઈક ને કંઈક આવતું. કેટલાય સફળ પત્રકારો સાહિત્યસેવી પણ હતા જ. આપણાં કેટલાં બધાં સાહિત્યિક સામયિકોએ જે તે સમયના સાહિત્યના પ્રવાહને ચાલના અને નવી દિશા આપવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આજે સ્થિતિ 'તે હિ નો દિવસા ગતાઃ' જેવી છે.

S

કાવ્યસંગીત અથવા સુગમસંગીતમાં કાવ્ય અને સંગીત વચ્ચે મજિ-કાંચનયોગ સધાયેલો હોય તે આદર્શ સ્થિતિ છે. ક્યારેક તેવું બનતું નથી. દુર્ભાગ્યે આપણા સુગમ સંગીત ઉપર બહુધા મધ્યમ અને તેનાથી ઊતરતી કક્ષાની કૃતિઓનું વર્ચસ્વ રહેતું આવ્યું છે. કાવ્યગુણસંપન્ન અને સુગેય એવી કોઈ કાવ્યરચના સ્વરબદ્ધ થયા વિના ન રહેવી જોઈએ.

S

સાચા અને બોદા સિક્કાઓ, તપ અને માર્કેટિંગ-મેનેજમેન્ટ વચ્ચેનો ભેદ પારખી જવાની શક્તિ પ્રજામાં વધવી જોઈએ. તપઃપૂત અને સચ્ચાઈસભર સાહિત્યસર્જકોનું સામર્થ્ય પ્રજાને પ્રતીત થાય તો ઈષ્ટ પરિણામ આવે, બાકી પ્રચારનાં કૃતક તેજ અને ઘોંઘાટથી ભરમાઈ જવાનું ભયસ્થાન મોટું છે. પ્રજા જો ભાષા અને તેમાં રચાતા સાહિત્યની કક્ષા વિશે ઉદાસીન રહેશે, પ્રસારમાધ્યમો સાહિત્ય પ્રત્યે વિરક્તિ સેવશે, સાહિત્ય સંસ્થાઓ પ્રમાદ અને વાડાબંધીમાં રાચશે તેમ જ આપણા સાહિત્યકારો સાચી સર્જકતાને પ્રતિબદ્ધ રહેવાને બદલે પદ-પૈસો-પ્રતિષ્ઠા દ્વારા બધું 'મેનેજ' કરી લેવાની વૃત્તિના કળાજમાં ખૂંપશે તો આપણા ભાષાસાહિત્ય પરત્વે આજે આપણે જેટલી ચિંતા સેવીએ છીએ તેના કરતાં ઘેરી ચિંતાનો બોજ આપણા પર પડશે. આજની આપણી મુખ્ય વૈશ્વિક ચિંતા માનવસત્ત્વ ક્ષીણ થતું જાય છે તે વિશેની છે, તેનો ઉગારો અને ઉદ્ધાર ભાષાકળાસાહિત્યસંસ્કૃતિ સિવાય બીજું કોણ કરશે ? પ્રલયમાં ડૂબેલી પૃથ્વીને પુનઃ બહાર લાવવા માટે વરાહ અવતાર થયાની કથા છે. ભાષાસાહિત્ય કલાસંસ્કૃતિએ તેવો વરાહ અવતાર સિદ્ધ કરવાનો છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં આપણે, વિશેષતઃ સાહિત્યકારો આપણી પૃથ્વીને રસાતાળ ન જવા દઈ શકીએ. મૂલ્યહ્રાસના આ સમયાખંડમાં મૂલ્યોત્કર્ષ સાહિત્યકારો નહિ તો બીજું કોણ કરી શકશે ? તે તેઓએ પોતાના સાહિત્ય ઉપરાંત જીવનવ્યવહારથી પણ ચરિતાર્થ કરી બતાવવાનું છે.

S

શબ્દબ્રહ્મ સુધી પહોંચવું એ સાહિત્યની કલાનો પરમોચ્ચ આદર્શ છે અને એ છેક વેદ-ઉપનિષદકાળથી જોવાયો – સ્થપાયો – સ્વીકારાયો અને ક્વચિત્ ચરિતાર્થ થતો આવ્યો છે. વેદોના કેટલાય મંત્રો અને ઉપનિષદનાં કેટલાંય સૂત્રો તેની સાખ પૂરે છે.

S

આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા જ્યારે એમ ગાઈ ઊઠે કે 'નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો ! તે જ હું, તે જ હું શબ્દ બોલે' ત્યારે કવિની ઈશ્વરાનુભૂતિ બ્રહ્માંડવ્યાપી બનતી અનુભવાય છે. અહીં 'ગગન' એ અનુભૂતિનું ઉપાદાન કેન્દ્ર છે. મારા જેવો અકવિ પણ ક્વચિત્ લખે છે :

**'હરિવર ઊતરી આવ્યા નભથી ગાતા
મેઘમલ્હાર,**

**જળ વરસ્યું ને થયો હરિનો સીધો
સાક્ષાત્કાર !'**

આ પંક્તિઓમાં મારી જલાનુભૂતિ અને એ દ્વારા થયેલી ઈશાનુભૂતિ વચ્ચેના અભેદનો નિતાન્ત આનંદ કમમાં કમ મેં તો સાચકલાઈથી અનુભવ્યો જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બ્રહ્મત્વની બહુ સરળ અને સચોટ વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે. તેને મનુષ્યમાં રહેલા બ્રહ્મતત્ત્વને સમજવાની ચાવીઓ પણ કહી શકાય. ભાગવતમાં કહેવાયું છે :

**'આર્જવં બ્રહ્મ ઉચ્યતે
સારલ્યં બ્રહ્મ ઉચ્યતે
નિર્દોષં બ્રહ્મ ઉચ્યતે'**

આમ સમજી શકાય કે ભાવાર્દ, સરળ અને નિર્દોષ મનુષ્ય પોતે જ બ્રહ્મનો પર્યાય છે. બલ્કે એવા મનુષ્યની ચેતનામાં આવિર્ભૂત થવા માટે બ્રહ્મ પોતે પણ ઉત્સુક રહે છે જ્યાં બ્રહ્મ પોતે સાકાર થઈને કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. મનુષ્યની મનુષ્યતાને અભિલાઈમાં જોવા-સ્વીકારવામાં પણ શબ્દના સાચા બંદાની બ્રાહ્મી સ્થિતિ જ પ્રગટ થાય છે. એ ગમે તેવા દીન-હીન-પતિત મનુષ્યને સંવેદનશૂન્ય નજરે જોઈ જ ન શકે અને જુએ તો એનું શબ્દબંદાપણું એટલું ઊણું. કેવળ શબ્દબ્રહ્મની સાધના ગમે ત્યારે જડત્વ અને સંકુલતામાં પરિણમી શકે, પરંતુ શબ્દબ્રહ્મ પછી મનુષ્યબ્રહ્મનું બહુ ઊંચેનું સોપાન ચઢવાના પ્રયત્નોમાં અને એ પ્રયત્નોની કિંચિત્ અલપજલપ પ્રાપ્તિમાં જ શબ્દબ્રહ્મના અસ્તિત્વની સાર્થકતા રહેલી છે. કેમ કે એ જ એનો હેતુ, બલ્કે એનું ઈષ્ટ અને પરમ અભિષ્ટ – Supreme good છે. શબ્દસાધનાના પગથિયેથી શબ્દબ્રહ્મના મુકામ સુધી પહોંચવું, ત્યાંથી માનવબ્રહ્મના સર્વોચ્ચ શિખરે આરોહણ કરવા માટે મથવું એ જ આપણા જેવા શબ્દના સર્વ વિનમ્ર, સંવેદનસમૃદ્ધ, નિશ્છલ બંદાઓનું પ્રથમ અને પરમ કર્તવ્ય છે અને બની રહો એવી ભદ્ર ભાવના સાથે સર્વને પુનઃ ભાવસભર સાદર પ્રણામ કરીને હું વિરમું છું. શિવાસ્તે પંથાનઃ

r

બે ગીતો | મનોહર ત્રિવેદી

૧. આ તડકો ભાદરવાનો

આ તડકો ભાદરવાનો
બપોર થતાં મારગ-છાંયો હમણાં આછરવાનો.
પ્રાતઃકાળે મેઘરવાના કીધા લીરેલીરા
રુઝવે ક્યાં ઓસડિયાં પથની શીતળતાના ચીરા
રુઆબ આવો કોઈ રાજવીમાં પણ ક્યાં મળવાનો ?

વગડાની આ લીલોતરીમાં એકલસૂરો ફરે
પાન-પાનમાં એની તીણી કિરણસળીઓ સરે
થોર વીંધીને ગયો પવન તે પાછો નહીં વળવાનો.

સૂરજ ત્યાં કાંઠા ઉપરથી તળાવ-જળમાં કૂદે
ગુલમ્હોરના કાનમહીં માંડી આ વાતો કૂદે :
સાંજ પડવે પોતાના ગુસ્સા-થી લાજી મરવાનો
આ તડકો ભાદરવાનો

૨. ચહો, મિત્ર ! જો ચહો

ચહો, મિત્ર ! જો ચહો
આ ઘર છે પોતાનું જાણી ગમે તો અહીંયાં
૨ હ લ
સૌને પોતાની મરજી છે, પોતીકા છે
૫ લ
હોય ટેરવાંમાં વિસ્મય તો સરજે નોખું
જ
છાતી છે, ધબકે છે, તો શું મૂંઝારો પણ ન
હ લ ?
અને ઉઘાડી દશે દિશામાં પવન મારતો
૫ લ
સાંજ થતાં તડકાની પીઠે કરે સુખડનો
૯ લ
પ્હાડ વીંધતી જતી નહી ત્યાં : તમે ય એવું
હ લ
કેડી છે, પણ આ કેડીને હોય કદી ના

.....ત્રણ થાય એવું | ભરત વિંજુડા

બે અને એક ત્રણ થાય એવું,
કેમ મળવું મરણ થાય એવું.

સ્વપ્નમાં એમ આવી રહ્યાં છે,
ઊંઘમાં જાગરણ થાય એવું.

એનાં પગલે જ તો ચાલવું છે,
જો કહે આચરણ થાય એવું.

કેમ મારી જ નજદીક આવે,
આવીને દૂર પણ થાય એવું.

એક ટીપું પડ્યું આભમાંથી,
રણ ઉપર રેતકણ થાય એવું.

ખૂએ બધી નવ્યતા ! | ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

નભ સતત એના રંગોની છટા પલટી રહે
ઋતુ ઋતુ મહીં - ભોંરે સાંજે, નહીં નિજ

૮ હ ે ળ લ ર લ ે
અભિનવ વળાંકો આપી દે, ગ્રહો શશી-
૮ લ લ ર ૯ લ લ
પૃથિવી - સહુ કેડી પે ચાલે - ધરે નવતા
છ ૮ લ લ !

ખગ સરી રહે અંકાશે તે અદીઠ નવે પથે
પ્રતિદિન પરોઢે, પારા શી તરે મછલી જલે
નવીન ગતિમાં, તોરી ધીમો સમીર દિશા ગ્રહે
અવનવી જુદી, વાટે ગામે ધસે સીમમાં વને !

જનરચિતતંત્રે પંચાંગે દીસે ગ્રહ, સામટાં
પ્રહર, દિવસો 'ઇષ્ટાનિષ્ટે' જડ્યા, વ્યવહારમાં
વિહગટહુકા આશંકાના 'શુભાશુભી' પિંજરે !
મનુજ રૂઢ ખ્યાલોએ ચીંધ્યા ચીલે પગલાં
૯ લ ર ે !

કટુ અડપલાં વારેવારે રહે કરી સભ્યતા
કુદરતરચ્યાં સોંદર્યોને, ખૂએ બધી નવ્યતા !

નિવૃત્ત થતા પ્રમુખનું નિવેદન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનો મારો અનુભવ કંઈક અંશે વિવેક-સાધનાના પ્રશિક્ષણનો હતો. ત્યાર પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યનો આછો-પાતળો પરિચય હતો. પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારોનો પરિચય એટલોયે નહોતો. સો વર્ષ કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન સંસ્થા હોય એટલે એના વહેવારમાં પરિપાટી અને પરંપરાને આગળ પડતું સ્થાન હોય એ સ્વાભાવિક હતું. હું છેલ્લાં પચીસ કરતાં વધારે વર્ષોથી સંપૂર્ણ કાંતિનાં કાર્યોમાં ખૂંપેલો હતો એટલે નવા ચીલા પાડવાનો મારો સ્વભાવ જ બની ગયો હતો. આમ, આ બે વર્ષ મારે સારુ પરિપાટી અને નવી દિશાઓ શોધવા વચ્ચે વિવેક સાધવાના પ્રયાસરૂપ હતાં.

બંને એટલા વધુ સાહિત્યકારોનો સથવારો લઈ પરિષદને કેન્દ્રથી પરિઘ સુધી લઈ જવાનો પ્રયાસ એ કદાચ આ વિવેકની ફલશ્રુતિ હતી. ‘પરિષદ અમારે આંગણે’ કહી ઠેર ઠેર લોકોએ આ સાહિત્યકારોને વધાવ્યા. બંને પક્ષે ખૂબ તાજગી અનુભવી.

આ અનુભવને આધારે પ્રમુખ તરીકેનો કાર્યભાર સાહિત્યનાં લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં મારાથી શ્રેષ્ઠ એવા વરાયેલા પ્રમુખને સોંપતાં એમની મારફત પરિષદની આપણી પ્રવૃત્તિ વિષે એકબે સૂચનો કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. સાહિત્યયાત્રાનો અમારો એક અનુભવ લગભગ દરેક ઠેકાણે સરખો હતો. ગુજરાતમાં સાહિત્ય વિષે ઉત્સાહ છે. નવોદિત સાહિત્યકારો ઉમંગભેર તેમ જ નવું શીખવાની ડોંશથી પોતાની રચનાઓ નીવડેલા સાહિત્યકારો આગળ રજૂ કરતા હતા તે જોતાં લાગતું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવિ ઊજળું છે. આ તરુણ-તરુણીઓએ આંખોમાં ચમક સાથે જે સાહિત્યચર્ચા સાંભળી અને પોતપોતાના ગજા મુજબ એમાં ભાગ લીધો તે જોઈ એ ખાતરી થાય છે કે ગુજરાતમાં ઠેરઠેર નવોદિત સાહિત્યકારોના જેટલા શિબિર થઈ શકે એટલા થતા રહેવા જોઈએ. ખાસ કરીને સાહિત્યમાં રસ લેતા તમામ વિષયોના શિક્ષકો એવા શિબિરોમાં ભળે એવું આયોજન થવું જોઈએ. એનાથી ગુજરાતી ભાષાનો પાયો મજબૂત થશે. આપણા લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોએ પ્રશિક્ષણના આ વ્યાપક કામ સારુ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સ્વેચ્છાએ સમય ફાળવવો જોઈએ. પ્રશિક્ષણની પ્રક્રિયા કદી એકપક્ષી કે એકમાર્ગી હોતી નથી. એનાથી નવા-જૂના બંને પ્રકારના સાહિત્યકારોને ખૂબ શીખવાનું મળ્યું છે અને મળતું રહેશે. આવા શિબિરો માત્ર સાહિત્યયાત્રા સાથે જ સંકળાયેલા ન હોય. એમાં ભાગ લેનાર સૌની અનુકૂળતા જોઈને ગોઠવાય એ જરૂરી છે. વળી આ શિબિરોમાં સાહિત્યનાં કેવળ ઘાટ અને શૈલી પર જ નહીં, પણ સાહિત્યની વિષય-વસ્તુ વિષે ખૂબ ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

ગુજરાતી સાહિત્યને સર્વસમાવેશક બનવાની જરૂર છે. દલિતો, લઘુમતીઓ, આદિવાસીઓ, ગ્રામીણ લોકોના સાહિત્યનો સમાવેશ આપણા સાહિત્યમાં વધુમાં વધુ થવો જોઈએ. એ તો જ થઈ શકે જો આપણે તેમના જીવનમાં, તેમની બોલીમાં, તેમની લોકકથાઓ અને તેમનાં લોકગીતોમાં વધુ રસ લેતા થઈએ.

સાહિત્યની શક્તિને આપણે પિછાણીએ અને તેને આરાધીએ. વિજ્ઞાન બાહ્ય જગતના સત્યને શોધે છે. આત્મજ્ઞાન ભીતરના સત્યને શોધે છે. સાહિત્ય ભીતર બહાર બંને બાજુ જુએ છે. સાહિત્યની સાર્થકતા વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને સૃષ્ટિ વચ્ચે સંવાદિતા વિકસાવવામાં છે. આ દષ્ટિએ જોશું તો સાહિત્યના સ્તરને ઊંચું લઈ જવામાં આપણે યથાશક્તિમતિ ફાળો આપી શકીશું. સાહિત્યના સ્તરને ઊંચું લઈ જવું એ છેવટે સાહિત્યકારના પોતાના સ્તર પર આધાર રાખે છે. જેને જેને સાહિત્યના સ્તરને ઊંચું લઈ જવામાં રસ હોય તેમણે પોતે સાહિત્યને સાધના માની એના સાધક બનવું પડશે. આપણી દષ્ટિ જેટલી વ્યાપક અને દૂરગામી હશે, આપણો સ્વાધ્યાય જેટલો ઊંડો અને અવિશ્રામ હશે, આપણા વ્યવહારમાં ઉદારતા જેટલી વધશે અને અસૂચ્યા જેટલી ઘટશે તેટલી આપણી સાધના તેજસ્વી બનશે.

તથાસ્તુ.

નારાયણ દેસાઈ

કવિતા : સ્વબોધ, સત્ત્વબોધ અને સૌંદર્યબોધનું બીલીપત્ર | નીતિન વડગામા

કવિતા, સ્વ સાથેનો સંવાદ છે અને એટલે કવિતા દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વ સાથે સંધાન રચાય છે. કહીએ કે કવિતા થકી આપણને સ્વ-બોધ થાય છે. અને પછીથી ‘સ્વ’ની એ ત્રિજ્યા ‘સર્વ’ સુધી લંબાય છે. પરિણામસ્વરૂપ કવિતા સ્વ-બોધને બહાને સર્વબોધ પણ કરાવે છે. પરંતુ કવિતા કેવળ અલ્પ-ઓળખ આપીને જ અટકી જતી નથી. કવિતાને શબ્દ તો કોઈ વિચારોત્તેજક એવા સત્ત્વ કે તત્ત્વના પ્રદેશમાં પણ લઈ જાય છે. અને એમ, સત્ત્વબોધ કરાવતી કવિતાની ઉપલબ્ધિ લેખે એક પ્રકારની સભરતા પણ અનુભવાય છે. અલબત્ત, એ સાથે જ, કવિતા અંતર્ગત કવિકર્મને નિમિત્તે કવિ સૌંદર્યસર્જન કરે છે અને એની ફલશ્રુતિ રૂપે સહૃદયને સહજ સૌંદર્યબોધ પણ થઈ આવે છે. કવિતા એ રીતે, જાણે કે સ્વ-બોધ, સત્ત્વબોધ અને સૌંદર્યબોધનો ત્રિવેણીસંગમ છે.

Z

સાહિત્ય અને જીવનને આપણે કાર્યકારણભાવથી ભલે ન જોડતા હોઈએ પરંતુ સાહિત્યકૃતિનો તંતુ જીવનની સરહદ સુધી સહજભાવે જ લંબાતો રહે છે. સાહિત્યકૃતિ જીવનના વિભિન્ન કોણને પ્રગટ કરવાની સાથે જ, સહૃદયને જીવનનો નવો અર્થ આપે છે અને જીવન વિશેની એની સમજને સંમાર્જિત પણ કરે છે. સામાજિક હોવાને નાતે કવિ, પોતાની કવિતામાંથી જીવનની કે સમાજની બાદબાકી કરી શકતો નથી, બલકે અનિવાર્યપણે કવિતામાં વ્યક્તિજીવન અને સમાજજીવનનો ધબકાર ઝીલે છે અને એને વિશિષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. અલબત્ત, કવિ સમકાલીન કે ગતકાલીન જીવનનો અભિધામૂલક અહેવાલ આપીને અટકી જતો નથી પરંતુ એનું કવિતાના રસાયણમાં રૂપાંતર કરીને પોતાનો કવિધર્મ બજાવે છે. એમ કહીએ કે, કવિતા વૈયક્તિક કે સામાજિક સ્થિતિ-ગતિનો સર્જનાત્મક પડઘો પાડે છે.

કવિમાત્ર વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ સાથે સીધી નિસબત ધરાવે છે, અને એટલે કવિ સમગ્ર મનુષ્યજાતિનાં સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા કે આનંદ-અવસાદનો ઉદ્ગાતા બને છે. કવિની સામાજિક ચેતનાને પરિણામે એની કવિતામાં વ્યક્તિ અને સમાજની તાસીરને શબ્દરૂપ સાંપડે છે. મતલબ કે, કવિતાનો આયનો માણસને મુખોમુખ કરે છે. ઉમાશંકરનું ‘જઠરાગ્નિ’, સુન્દરમૂનું ‘ત્રણ પાડોશી’ કે મેઘાણીનું ‘કવિ, તને કેમ ગમે ?’ જેવાં આપણી આર્થિક અને સામાજિક વિષમતા સામે આકોશ વ્યક્ત કરતાં અનેક કાવ્યો આપણને તરત જ યાદ આવે. પ્રિયકાન્ત મણિયારનું ખૂબ જ જાણીતું ‘એ લોકો’ કાવ્ય પણ આ સંદર્ભે નોંધવા જેવું છે. વર્ગવિષમતાને પરિણામે પેદા થયેલી કરુણગર્ભ ભાવસ્થિતિનું આલેખન કવિ કરે છે.

એવી જ રીતે દલિતચેતનાને વેધક અને વિશિષ્ટ કાવ્યરૂપ આપતાં નીરવ પટેલ ‘મારા ભાગનો વરસાદ’ કાવ્યમાં માર્મિક ટકોર કરે છે.

S

અહીં કવિ સીધો આકોશ કે અભિનિવેશ વ્યક્ત કરવાને બદલે ભાષાનું વિશિષ્ટ પોત રચે છે અને પરિણામે એક વર્ગની વ્યથા કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ પામે છે. કવિની સામાજિક સભાનતાનો આમ, ક્યાંક સીધેસીધો તો ક્યાંક સર્જનાત્મક સ્તરે સતત પડઘો પડતો રહે છે. તો વળી, વ્યાપક ભાવે સમાજની વાસ્તવદર્શી છબી ઉપસાવતો સર્જક વ્યક્તિની આંતરિક ઊંચલપાથલને પણ ઉઘાડી પાડે છે. જોકે એવે વખતે પણ વ્યક્તિને નિમિત્તે આખરે તો આખો સમાજ જ ઉઘાડો પડે છે.

ઉમાશંકર જોષીના પ્રથિતયશ કાવ્ય ‘છિન્નભિન્ન છું’માં, સાંપ્રતકાલીન મનુષ્યના વ્યક્તિત્વની છિન્નભિન્નતાનો બળકટ ઉદ્ગાર રજૂ થયો છે એનાથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે -

S

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં નિરંજન ભગતનાં ‘પ્રવાલદ્વીપ’ ગુચ્છનાં નગરકાવ્યો, લાભશંકર ઠાકરના ‘માણસની વાત’ નામના દીર્ઘકાવ્ય, રાજેન્દ્ર શુક્લના ‘સ્વવાચકની શોધ’ની રચનાઓ તેમ જ સિતાંશુ યશશંદ્ર, નલિન રાવળ, હસમુખ પાઠક, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, જગદીશ જોષી કે વિપિન પરીખ જેવા અનેક કવિઓનાં કાવ્યોમાં આમ, સમસામયિક વેદના-સંવેદના શબ્દસ્થ થતી રહી છે.

S

નગરજીવનની નિરાધારતા અને નિસ્સહાયતા, વેદના અને વિફળતા કે આધુનિકતાને આપણા અનેક પ્રયોગશીલ ગઝલકારોએ પણ તારસ્વરે વ્યક્ત કરી છે.

S

કવિતાનો જીવન સાથેનો મજાગત સંબંધ સ્વીકારીએ એ સાચું, પરંતુ માનવજીવનની વ્યગ્રતા, વિષમતા કે વાસ્તવિકતાને વ્યક્ત કરવામાં જ કવિતાની ઇતિશ્રી નથી.

કવિતાની એક ધારા સમકાલીનતાના સીમાડા વટાવીને સનાતનતાની સીમમાં આરોહણ કરે છે. કવિતાની ક્ષિતિજ વિસ્તરતી રહે છે અને ચિંતનની ઊંચી ભૂમિકાની અનુભૂતિઓ મંત્રદર્શનની વાણીમાં વ્યક્ત થતી રહે છે. એવી કવિતાનો સત્ત્વસભર શબ્દ જ કવિતાને અને એના કવિને ચિરંજીવિતા બક્ષે છે. સાથે જ, કવિતા દ્વારા થતો સત્ત્વબોધ સહૃદયને પણ ઊર્ધ્વ

મનોયાત્રા કરાવે છે.

સાંઈ કવિ મકરન્દ દવેનો અનુભૂત શબ્દ કવિતામાં પ્રયોજાય છે ત્યારે એમની કવિતામાં દર્શનનું વ્યાપક પરિમાણ ઉમેરાય છે.

S

સુન્દરમૂનાં ‘એક સવારે’ કે ‘કોણ ?’ જેવાં કાવ્યો; ‘સરોદ’ અને ‘સુધાંશુ’નાં ભજનો, રમેશ પારેખનાં મીરાંકાવ્યો કે ભગવતીકુમાર શર્માનાં હરિકાવ્યો, રાજેન્દ્ર શુક્લ, હરીશ મીનાશ્રુ, રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’, જવાહર બક્ષી અને લલિત ત્રિવેદીની અનેક ગઝલોમાં, આત્મા-પરમાત્મા કે જાત-જીવન અને જગત વિશેના ચિંતનનું રસાયણ સિદ્ધ થયું છે.

S

પ્રકૃતિએ તો માણસને મુક્તિ આપી છે. પરંતુ માણસે સામે ચાલીને કેટલાક સીમાડાઓ ઊભા કર્યાં છે. રાષ્ટ્રના કે રાજ્યના, નાત-જાતના કે ધર્મ-સંપ્રદાયના સીમાડાઓ રચતો માણસ જાણે કે ‘ઊઠ, પાણા પગ ઉપર’ કહીને, હાથે કરીને પીડાને નોતરે છે.

S

તત્ત્વજ્ઞાન કે વિચાર એ તો વક્તવ્યનો વિષય કે આલંબન માત્ર છે. આખરે તો કવિતાનું મૂલ્ય એના કવિતાપણા પર નિર્ભર છે.

S

કવિતાનું એકમેવ અને અંતિમ લક્ષ્ય તો છે સૌન્દર્યબોધ. કવિતા માનવજીવન અને માનવસમાજની ગતિવિધિનો ઉદ્ગાર રજૂ કરે છે એ ખરું, પરંતુ કવિતાને માટે સાધ્ય તો છે સૌન્દર્યબોધ જ. કવિતાની સૌન્દર્યબોધાત્મક અભિવ્યક્તિ જ આસ્વાદ અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે. કવિતા કેવળ બોધક બનીને અટકી જતી નથી, બલ્કે એ રસાત્મક કોટિ પણ સિદ્ધ કરે છે.

S

કાવ્યત્વની સિદ્ધિ માટે કે કાવ્યસૌન્દર્યને મૂર્ત કરવા માટે કવિ સતત મથામણ કરે છે અને વિવિધ તરકીબો પણ અજમાવે છે. શબ્દ, પ્રાસ, છંદ, લય કે ચમત્કૃતિ જેવાં તત્ત્વો કે અલંકાર, કલ્પન, પ્રતીક, પુરાકલ્પન જેવાં અભિવ્યક્તિનાં અન્ય ઓજારો સાથેની કવિની સભાનતાપૂર્વકની નિસબત આખરે તો કવિતાને ઉપકારક નીવડે છે, એટલું જ નહિ, એને પરિણામે કવિતાના શિલ્પનું સૌન્દર્ય પણ પ્રગટે છે. એ બધાં તત્ત્વોનું સર્જનાત્મક સ્તરે થયેલું સામંજસ્ય સૌન્દર્યનિમિત્તિ કરે છે. અને એ સૌન્દર્યમૂલક ઉપકરણોના વિલક્ષણ વિનિયોગને પરિણામે સહૃદયને થતો સૌન્દર્યબોધ કવિતાની મોટી ઉપલબ્ધિ બની રહે છે.

કવિતા એ કવિના ભાવ-સંવેદનનો ભાષામાં મૂર્ત થતો અભિનય ઉન્મેષ છે કે શબ્દરૂપે પ્રત્યક્ષ થતો સર્જકપ્રતિભાનો આવિષ્કાર છે. અર્થાત્ સમુચિત અને સર્જનાત્મક ભાષા વડે કવિ, કવિતાનો ભાવપિંડ રચે છે. તેથી જ તો કવિતાને ભાષાપ્રપંચકે ભાષાનો વિસ્તાર પણ માનવામાં આવે છે. ‘કવિ નવી ભાષા નથી ઘડતો’ વ્યવહારની ભાષામાંથી જ એ નવા સંકેતો ઊપજી આવે એવો સંદર્ભ રચે છે. વ્યવહારની જ ભાષાને અવનવા ઉપયોગથી રમણીય રૂપ આપે છે એ વાત રેખાંકિત કરીને મૂકે છે.

S

શું છાંદસ કવિતામાં કે શું અછાંદસ રચનામાં, લય એ પણ, કાવ્યસૌન્દર્ય પ્રગટાવવા માટેનું એક નિર્ણાયક એવું તત્ત્વ સાબિત થાય છે. લયાન્વિત એવી કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ સૌન્દર્યસાધક બનીને ગજબનું કામણ કરે છે.

S

ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય કલ્પનોનો વિનિયોગ પણ કવિના કથયિતવ્યને કલાત્મક બનાવવામાં કારગત નીવડે છે. કલ્પન વડે ભાવનું મૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કરીને કવિ સૌન્દર્યનો સહજ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

S

કલ્પનની માફક પુરાકલ્પન પણ, ભાવની મૂર્તતા કે પ્રત્યક્ષતા પ્રગટાવવાની સાથે, કાવ્યસૌન્દર્ય પણ સુપેરે પ્રગટાવે છે.

S

કવિતામાં આમ, સામગ્રીની સભરતાનું મૂલ્ય છે, તેમ એના સૌષ્ઠવની સુન્દરતાનું પણ એટલું જ મહત્ત્વ છે. કવિતાનું એ કલેવરગત સૌન્દર્ય સહૃદયને સદૃશ સ્પર્શે છે અને એ સૌન્દર્યલોક અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

હાસ્યનિબંધ : નિબંધનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર | રતિલાલ બોરીસાગર

સામાન્ય રીતે નિબંધના બે મુખ્ય ભાગ કરવામાં આવે છે : (૧) લલિત નિબંધ અને (૨) લલિતેતર નિબંધ. લલિત નિબંધને 'સર્જનાત્મક નિબંધ' પણ કહે છે. હાસ્યનિબંધને, સામાન્ય રીતે, લલિત નિબંધના વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. હાસ્યનિબંધ નિબંધનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર છે એવું સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં નથી આવતું. હાસ્યનિબંધ સર્જનાત્મક નિબંધ હોવાને કારણે લલિત નિબંધ સાથે એનો ગોત્રસંબંધ અવશ્ય છે. કાકાસાહેબ જેવાના લલિત નિબંધોમાં હાસ્યનાં છાંટણાં – ક્યારેક તો વિનોદની લહેરો જોવા મળે છે એ ખરું; તેમ છતાં, હાસ્યનિબંધ નિબંધનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ છે એ હકીકત સ્વીકારવામાં આનાકાની ન કરવી જોઈએ.

લલિત નિબંધ અને હાસ્યનિબંધ ગમે તે વિષય પર લખી શકાય. વિષયનું બંધન બેમાંથી એકે પ્રકારના નિબંધને નડતું નથી. પણ બંનેની રચનારીતિ તેમજ સંવેદનોની અભિવ્યક્તિમાં મૂળભૂત તફાવત છે. લલિત નિબંધ અને હાસ્યનિબંધ – બંનેનું બાહ્ય રૂપ અવશ્ય 'પર્સનલ' હોય છે, પણ જે અર્થમાં લલિત નિબંધ 'પર્સનલ' હોય છે એ રીતે હાસ્યનિબંધ શબ્દના યુસ્ત અર્થમાં 'પર્સનલ' નથી હોતો.

S

લલિત નિબંધ અને હાસ્યનિબંધ વચ્ચેનો પાયાનો ભેદ આ આત્મ-લક્ષિતા અને પરલક્ષિતાને લગતો છે. લલિત નિબંધ તત્ત્વતઃ આત્મલક્ષી નિબંધ છે. હાસ્યનિબંધ ઘણીવાર આત્મલક્ષિતાનો અંચળો ઓઢે છે. પણ અહીં આત્મલક્ષિતા હાસ્યનિષ્પત્તિની પ્રયુક્તિ માત્ર હોય છે. હાસ્યનિબંધનો 'હું' સર્જક પોતે નથી હોતો. આ 'હું' એટલે મનુષ્ય-સાધારણનો 'હું'. આ 'હું' એટલે 'હું-અમે-તું-તમે-તે-તેઓ' – પુરુષવાચક સર્વનામના પ્રતિનિધિઓ તમામ.

હાસ્યનિબંધમાં 'હું' મનુષ્યનાં સ્વભાવ અને વર્તનનું હાસ્ય દ્વારા દર્શન કરાવવાના આધાર તરીકે આવે છે.

લલિત નિબંધમાં એના સર્જકના વ્યક્તિત્વની મુદ્રા સ્પષ્ટપણે ઊપસતી હોય છે – ઊપસવી જોઈએ. જ્યારે કોઈ હાસ્યનિબંધ પરથી એના સર્જકના વ્યક્તિત્વનો અંદાજ કાઢવાનું મુશ્કેલ જ નહિ, અશક્ય છે.

લલિત નિબંધમાં સર્જકનાં સંવેદનોની હકારાત્મક અભિવ્યક્તિ હોય છે, જ્યારે હાસ્યનિબંધમાં સર્જકનાં સંવેદનોની નકારાત્મક અભિવ્યક્તિ હોય છે.

S

હાસ્યનિબંધમાં કટાક્ષનું આગવું સ્થાન છે. લલિત નિબંધમાં પણ કટાક્ષ આવી શકે; પરંતુ, હાસ્યનિબંધમાં કટાક્ષ હાસ્યના એક વિશિષ્ટ રૂપ તરીકે આવે છે. લલિત નિબંધ સંપૂર્ણપણે કટાક્ષપ્રધાન નિબંધ ન હોઈ શકે; હાસ્યનિબંધ સંપૂર્ણપણે કટાક્ષપ્રધાન નિબંધ હોઈ શકે. કટાક્ષલેખન જો સમષ્ટિ-સુધારણાના હેતુસર થયું હોય તો એ ઉદ્દેશ ઉચ્ચ કક્ષાનો ગણાય. પણ કટાક્ષલેખન જો વ્યક્તિગત રાગદ્વેષથી થાય તો રસક્ષતિ થયા વિના ન રહે. દંશરહિતતા કટાક્ષલેખન સાથે અવિનાભાવે જોડાયેલો ગુણ છે. વૈયક્તિક રાગદ્વેષથી ઊંચે ઊઠીને વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યને અનુલક્ષીને કટાક્ષકૃતિ લખાઈ હોય અને એને ઊંચી સર્જકતાનો સથવારો સાંપડવો હોય તો જ આવી કૃતિ મોટા ગજાની કલાકૃતિ બની શકે.

લલિત નિબંધમાં સર્જક પોતાનાં સંવેદનોને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સ્તરે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે હાસ્યનિબંધનો સર્જક પોતાનાં સંવેદનોને ફુલાવીને પ્રગટ કરે છે. આમ કરવા માટે એ અત્યુક્તિનો આશ્રય લે છે. અત્યુક્તિયુક્ત ચિત્રણ હાસ્ય-નિબંધને લલિત નિબંધથી સાવ નોખો પાડે છે. અલબત્ત, આ અત્યુક્તિ-ચિત્રણ હાસ્યનિબંધકાર પાસે ઘણું સામર્થ્ય માગી લે છે. સહેજ ચૂક થાય તો સમગ્ર ઉપક્રમ બનાવટ બનીને ઊભો રહે છે.

હાસ્યનિબંધને લલિત નિબંધથી જુદું પાડતું એક તત્ત્વ છે – તર્કચ્છલ અથવા તો આભાસી તર્ક.

હાસ્યનિબંધકાર પાસે કેન્દ્રવર્તી વિષયથી આમતેમ ફંટાવાની મોકળાશ હોય છે. લલિતનિબંધકાર આવી આઝાદી ભોગવી શકતો નથી. અલબત્ત, હાસ્ય-નિબંધકારને મળતી આ સગવડનો લાભ એણે બહુ વિવેકપૂર્વક લેવાનો હોય છે. જો હાસ્યનિબંધકારથી કેન્દ્ર છૂટી જાય તો રસક્ષતિ થયા વગર રહે નહીં. જોકે લલિત નિબંધકાર તો કેન્દ્રવર્તી વિષયથી થોડોક ફંટાવા જાય તોપણ એના નિબંધનું સ્વરૂપસૌષ્ઠવ જોખમાયા વગર ન રહે.

S

હાસ્યનિબંધમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શબ્દોનો હાસ્યનિષ્પત્તિની એક પ્રયુક્તિ તરીકે ઉપયોગ થતો હોય છે. આ શબ્દોનો ઇરાદાપૂર્વક અસ્થાને ઉપયોગ કરીને હાસ્યનિષ્પત્તિ સધાય છે. અલબત્ત, આમ કરવામાં પ્રમાણભાન અને ઔચિત્યભાન ન જળવાય તો આ પ્રયુક્તિ સસ્તામાં સરી પડે છે.

લલિત નિબંધમાં માહિતી-નિરૂપણને ભાગ્યે જ સ્થાન છે અથવા નથી જ. પ્રકૃતિ-દર્શન અંગેના લલિત નિબંધમાં સર્જકનાં સંવેદનો જ કલારૂપ પામે છે. એમાં ભૌગોલિક કે વૈજ્ઞાનિક વીગતો માટે કોઈ અવકાશ નથી. આવા કોઈ ઉત્તમ નિબંધના લેખકનું એ પ્રકારનું ભૌગોલિક

કે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન પર્યાપ્ત ન હોય એ પણ શક્ય છે. પ્રવાસ-નિબંધમાં પણ જે-તે સ્થળના ભૌગોલિક વર્ણનનું સ્થાન અતિગૌણ છે. જે-તે સ્થળના દર્શનથી કે જે-તે સ્થળે થયેલા વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ-દર્શનથી અથવા જે-તે સ્થળે જુદાં-જુદાં માણસોના થયેલા ઘડીક સંગથી જાગેલાં સંવેદનોનું કલાત્મક આલેખન જ મુખ્ય છે. આ બાબતમાં હાસ્યનિબંધ લલિત નિબંધથી સાવ જુદો પડે છે. હાસ્યનિબંધમાં માહિતી-નિરૂપણને પૂરતો અવકાશ છે. સર્જક સ્થૂળ માહિતી અને હાસ્યનું કલાત્મક સંયોજન કેવું કરી શકે છે એના પર આવા હાસ્યનિબંધની સફળતા-નિષ્ફળતા નિર્ભર છે. માહિતી અને હાસ્યના તાણા-વાણા ગૂંથાઈને આવા હાસ્યનિબંધોનું પોત રચાય છે.

હાસ્યનિબંધનો સર્જક પ્રસંગો અને દષ્ટાંતોનો ખાસ્સો ઉપયોગ કરે છે. હાસ્યનિબંધમાં પ્રસંગો અને દષ્ટાંતોનો જેવો અને જેટલો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવો અને તેટલો ઉપયોગ લલિત નિબંધમાં કરવામાં આવે તો લલિત નિબંધના આકૃતિ-સૌષ્ઠવને અવશ્ય હાનિ પહોંચે. એ રીતે જોઈએ તો લલિત નિબંધની ચુસ્તતાની તુલનામાં હાસ્યનિબંધ સવિશેષ લવચીક હોય છે.

S

સંવાદનો જેવો અને જેટલો ઉપયોગ હાસ્યનિબંધમાં થાય છે એવો અને એટલો લલિત નિબંધમાં થતો નથી – થઈ શકતો નથી. હાસ્યનિબંધમાં સંવાદનો ખાસ્સો ઉપયોગ થતો હોય છે.

હાસ્યનિબંધને પ્રવચનની શૈલીમાં પણ ઢાળી શકાય છે.

સર્જનાત્મકતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં હાસ્યનિબંધનો સંબંધ લલિત નિબંધ જોડે છે તો સામગ્રી પરત્વે એનો સંબંધ ચિંતન નિબંધ સાથે છે. વસ્તુતઃ ઉત્તમ હાસ્યનિબંધમાં જીવનની મીમાંસા હોય છે, જીવન અંગેનું ચિંતન હોય છે. જોકે હાસ્યનિબંધમાં જીવનમીમાંસા કે જીવનચિંતન પ્રગટપણે આવતાં નથી.

સામગ્રીની દૃષ્ટિએ હાસ્યનિબંધનો સંબંધ ચરિત્રનિબંધ સાથે પણ છે. અલબત્ત, ચરિત્રનિબંધ અને ચરિત્રાત્મક હાસ્યનિબંધ વચ્ચે રહેલો તાત્ત્વિક ભેદ પણ ધ્યાનમાં રહેલો જોઈએ. ચરિત્રનિબંધના લેખકે સત્યને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું પડે છે. જે-તે વ્યક્તિના જીવનની હકીકતો સાથે જાણીબૂજીને છૂટ લેવાનો ચરિત્ર-લેખકને લેશમાત્ર અધિકાર નથી. ચરિત્રાત્મક હાસ્યનિબંધ તત્ત્વતઃ સર્જનાત્મક નિબંધ છે એ ભૂલવું ન જોઈએ.

કલ્પિત પાત્રોનાં વિનોદી રેખાચિત્રો પણ ચરિત્રાત્મક હાસ્યનિબંધના વર્ગમાં આવે.

... ..

હાસ્યનિબંધને લલિત નિબંધના વર્ગમાં મૂકવાને બદલે નિબંધના એક સ્વતંત્ર પ્રકાર તરીકે એનો સ્વીકાર કરવાનું વધારે ઉચિત ગણાય.

કોઈ પણ હાસ્યકૃતિને માત્ર હાસ્યની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ જ તપાસવાને બદલે જે-તે હાસ્યકૃતિને રચનાના ઉપલક્ષ્યમાં પણ તપાસવી જોઈએ. હાસ્યકૃતિ હાસ્યરસની કૃતિ છે એટલે હાસ્યની ગુણવત્તાનું મહત્ત્વ અવશ્ય છે; પરંતુ, હાસ્યકૃતિ પણ તત્ત્વતઃ સાહિત્યકૃતિ છે એટલે એનું પરીક્ષણ સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ થવું જોઈએ. હાસ્યકૃતિમાં **હાસ્ય**ને અધોરેખિત કરવાનું નથી – **કૃતિ**ને અધોરેખિત કરવાની છે તે હંમેશા યાદ રહેવું જોઈએ.

સુરેશ જોષી પછીના વિવેચનની સ્થિતિ અને ગતિ | શરીફ વીજળીવાળા

આપણે ત્યાં મૌલિક સાહિત્યવિચાર આપનાર વિવેચક નથી એ વાત સ્વીકાર્યા પછી આપણે સુરેશ જોષી પછીના આપણા વિવેચનની સ્થિતિ અને ગતિ વિશે વિચારીએ ત્યારે એક પાયાનો પ્રશ્ન થાય. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની સમજ આપણને ઘણી કામ લાગે એવી હતી. બ.ક. ઠાકોર, રા. વિ. પાઠક, ઉમાશંકર જોષી સુધીના આપણા વિદ્વાનો પરંપરાગત વિવેચના સાથે પોતીકી રીતે મથામણ કરી રહ્યા હતા. આધુનિક વિવેચનાએ એના આરંભકાળે આ પરંપરાગત વિવેચનાથી સાવ છોડો કેમ ફાડ્યો? આપણો વિવેચક '૬૦ના દાયકા પછી કંઈક અભિનિવેશપૂર્વક પશ્ચિમના વિવેચન-વિચાર-વિભાવનાઓ તરફ વધુ ને વધુ વળતો થયો. એ વધુ ને વધુ અનુવાદો-ભાષ્યો તરફ વળ્યો. નવ્ય વિવેચનાના પુરસ્કર્તા ટી.એસ. એલિયટે પરંપરાને પચાવીને મૌલિકતા પ્રગટાવવાની વાત કરી હતી. પણ આપણે તો પરંપરાથી ઠીક ઠીક વિચ્છેદ સાધીને વાત કરવા બેઠા. આ ૩૦-૩૫ વર્ષનો ગાળો આપણે ત્યાં અતિ ઉત્સાહનો ગાળો હતો. કેટલી બધી નવી વાતો, વિભાવનાઓ એકસાથે આવી રહી હતી. સાહિત્યનાં સ્થાપિત મૂલ્યોનો છેદ ઉડાડવાનો, પરંપરાને નકારવાનો ઉત્સાહ અપ્રતિમ હતો. વિરોધને તો જાણે કોઈ અવકાશ જ નો'તો. ૧૯૮૦ના ગાળામાં હરિવલ્લભ ભાયાણીએ એક ચેતવણી આપી હતી : 'અર્વાચીન ગુજરાતી વિવેચને તેના પ્રારંભથી પાશ્ચાત્ય પ્રણાલિનું અનુકરણ કર્યું. અને અહીંની પ્રાણવાન પ્રણાલિનો અનાદર કર્યો. તે એક ખોટી દિશાનું પગલું હતું. આ ભૂલ આપણે સુધારી લેવી ઘટે.' લગભગ ૩૦ વર્ષ પહેલાં મળેલી આ ચેતવણી પછી ગુજરાતી વિવેચનની સ્થિતિ અને ગતિ કેવી છે તેની તપાસ મારો આજનો વિષય છે.

આધુનિક યુગ સુધીના આપણા વિવેચકોએ પૂર્વ-પશ્ચિમની વિવેચનપરંપરાઓ વચ્ચે શક્ય તેટલી સંવાદિતા શોધી, સમન્વય કરવાની પોતીકી પ્રતિભાથી કોશિશ કરી. ગુજરાતી વિવેચનાને – ખાસ કરીને પ્રત્યક્ષ વિવેચનાને તેનો ભરપૂર ફાયદો પણ થયો. પણ પછીથી જ્યંત કોઠારી જેવા અપવાદોને બાદ કરતાં આપણે વધુ ને વધુ પશ્ચિમના વિવેચનપ્રવાહો તરફ વળ્યા.

... પશ્ચિમમાં સાર્ત્ર અસ્તિત્વવાદી વિચારણાની જ વાત કરે, લેવી સ્ટ્રોસ નું શશાસ્ત્રીય ભૂમિકાએ જ ચર્ચા કરે, દેરિદા વિઘટનવાદી વિચારણાની જ વાત કરે ... એક વિચારણા પરથી એ લોકોએ બીજી વિચારણા પર ફૂદકા ન મારવા પડે, કારણ કે એમના માટે એ પોતીકી વિચારણા હતી, પોતીકી જરૂરિયાત અને પ્રતિભામાંથી જન્મેલી વિચારણા હતી. જ્યારે આપણે ત્યાં એકાદ વિદ્વાન આ તમામ વિચારણાઓ સામટી ઝીલવા મથ્યા. પરિણામે એ બધાના માત્ર સંસ્કારો જ ઝીલી શકાયા, કાચી-પાકી સમજ જ મેળવી શકાઈ. વળી આ વાદો-વિવાદો ઝીલવાની ગતિ-વેગ એટલાં તો ઝડપી હતાં કે આપણો નવો ઉત્સુક અભ્યાસી દિગ્મૂઢ બની એને તાકી રહેવા સિવાય ખાસ કંઈ કરી ન શક્યો. આપણે ત્યાં એકસાથે એટલાં વાદ-વિભાવનાઓ અને નવી વિચારણાઓ આવ્યાં કે કશું ઠરી શકે, એના વિશે કોઈ નક્કર સમજ વિકસી શકે, પરંપરાગત વિવેચના સાથે એનું કોઈક રીતે અનુસંધાન રચાય એ પહેલાં તો બીજી નવી વાતો શરૂ થઈ ગઈ હોય. હજી તો અસ્તિત્વવાદ, ઓબ્સર્વ, પરાવાસ્તવવાદ સમજાઈ રહે ત્યાં સોસ્યૂર અને ચોમ્સ્કીના ભાષા-વૈજ્ઞાનિક અભિગમની વાત આવી. ભાવક હજી સંરચનાવાદને સમજે, શૈલીવિજ્ઞાનની રીતે

કૃતિ તપાસતો થાય ત્યાં દેરિદાનો વિઘટનવાદ આવ્યો... ને પછી તો ફૂકો, લકાં, લ્યોતાર.. સંજ્ઞાઓ, પરિભાષાઓ, નામો ઊછળતાં રહ્યાં. એ પણ, બિલકુલ ન સમજાય એવી ક્લિષ્ટ, સંદિગ્ધ ભાષામાં. હકીકતે કોઈપણ કાળે જ્યારે કાવ્ય કે કળામાં આમૂલ પરિવર્તન કરી દેનારી વાતો આવે ત્યારે વિવેચને સેતુ બની એને ભાવક સુધી પહોંચાડવી પડે. પરંતુ આપણે ત્યાં આ સમયગાળામાં સેતુરૂપ બને એવી વિવેચના બહુ ઓછી થઈ.

આજે પરિષદના આ મંચ પરથી, આધુનિક સર્જન-વિવેચન સાથેની મારી મથામણ દરમ્યાન મને જે પ્રશ્નો-મૂંઠવણો થાય છે તે હું આપ સૌ સાથે વહેંચવા માગું છું.

મારો સૌથી પહેલો પ્રશ્ન છે કે વિવેચનની ઉપાદેયતા શી ? એ કોના માટે હોય છે ? આપણે સૌ એક બાબતે સંમત હોઈશું જ કે આપણે ત્યાં અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ વિવેચન વાંચતું હશે. આવા સંજોગોમાં વિવેચકની અભિવ્યક્તિ સ્પષ્ટ, વિશદ અને અસંદિગ્ધ હોવી જોઈએ. પ્રત્યક્ષ વિવેચન હોય કે સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા – વિવેચકે કૃતિ અને ભાવક વચ્ચે સેતુ બનવાનું છે : કૃતિનાં જે મર્મસ્થાનો ભાવક ચૂકી ગયો છે તે વિવેચકે સમભાવથી બતાવવાનાં છે. ભાવક સાથે સંવાદ થવો જરૂરી છે. એવો કોઈ સંવાદ રચાય જ નહીં તો એક છેડે વિદગ્ધ વિવેચક અને બીજા છેડે ભાવક રહે. જો આ બે છેડા મળવાના જ ન હોય તો એ વિવેચનનો કશો અર્થ ખરો ? કોઈ પણ કૃતિ કે સિદ્ધાંત હંમેશાં પોતીકી સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક પરંપરા વચ્ચે જન્મે છે. વિવેચકે એ તમામ સંદર્ભો સહિત કૃતિ કે સિદ્ધાંતથી ભાવકને અવગત કરાવવો રહ્યો. કોઈપણ અભિગમ કે વિભાવના વડે વાત કરનાર વિવેચકે પહોંચવાનું હોય કૃતિના મર્મ સુધી. વળી સાહિત્યજગતમાં કશું પણ નવું આવે એટલે જૂનું કાળગ્રસ્ત નથી થઈ જતું, એ પોતીકી રીતે પ્રસ્તુત રહે જ છે. પણ આપણે ત્યાં આધુનિક સમયગાળાનું પ્રચંડ આક્રમણ જાણે કે જૂનાને ભૂંસવા માટે કૃતિનિશ્ચયી હતું, બધું જ ઉથાપવાની જીદમાં જે સારું હતું, નીવડેલું હતું તેને પણ નકારવામાં આવ્યું. સર્જકે કેટલું સંક્રમિત થાય છે તેની ચિંતા ન કરી અને અપવાદને બાદ કરતાં વિવેચને એ દુર્બોધતા ઉકેલવામાં મદદ કરવાને બદલે પરિભાષા અને અંગ્રેજી અવતરણોનો ઘટાટોપ બાંધ્યો. ભાવકને મૂળ કૃતિ જેટલાં જ કે વધારે વિવેચન પણ દુર્બોધ લાગ્યાં.

... ..

આજના અભ્યાસીને આપણે આવતી કાલનો સહૃદય ભાવક બનાવવો હશે તો એને જરાક સમજણ પડે એવું તો લખવું પડશે ને ? સાહિત્યના દરવાજે ઉત્સુકતાભેર ઊભેલો આ વિદ્યાર્થી છળી તો ન જ મરવો જોઈએ. ‘સાહિત્યનું શિક્ષણ છેવટે તો વિદ્યાર્થીની સાહિત્યિક સૂઝ જન્માવીને ચરિતાર્થ થઈ શકે. બાકી માળખાંઓ ને નિયમો-ધોરણો કે વિભાવનાઓના દાનથી કોઈને ક્યારેય સર્જક બનાવી શકાશે નહીં ... ’ (સંરચના અને સંરચન-૧૮૦) આવું લખનાર સુમન શાહ આપણા પ્રતિનિધિ વિવેચક છે. હું અહીં એમના વિવેચનમાંથી થોડાંક ઉદાહરણ નોંધીશ. આમાંની કોઈ વાતને મૂળ અંગ્રેજી લખાણ સાથે સરખાવી જોવાની કોશિશ મેં નથી કરી. મારી જેવા એક સરેરાશ ગુજરાતી ભાવકને - અભ્યાસીને આ પ્રકારનાં વિવેચનો વાંચવા-સમજવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે તેની વાત કરવા માટે મૂળ અંગ્રેજી સાથે સરખાવવાની મને જરૂર નથી લાગતી. ભાવક પાસે અમુક સજ્જતાની અપેક્ષા રાખવાની છૂટ છે, પણ અમે વિદ્યાર્થી માટે ક્યાં લખીએ છીએ ? એમ કહી છૂટી પડવું ઠીક નથી. લખનાર અધ્યાપક પણ હોય ત્યારે તો ભાષાની સફાઈ, કથનની સ્પષ્ટતા અને અસંદિગ્ધ અભિવ્યક્તિની ખાસ અપેક્ષા રહે. પણ

આપણે ત્યાં આધુનિક અને અનુઆધુનિક સંજ્ઞાકોશમાં પણ કેટલીબધી જગ્યાએ વાંચનાર ગૂંચવાય એવી અસ્પષ્ટ રજૂઆત છે ?

અંગ્રેજી શબ્દો, વાક્યો ટાંકવાની આદત તો સુરેશ જોષીએ જ એમના અનુગામીઓને વારસામાં આપી હોય એવું લાગે. આપણે અંગ્રેજી શબ્દકોશ તથા સંજ્ઞાકોશ સાથે લઈને બેસીએ તો જ આ ગુજરાતી લખાણો વાંચી શકાય છે :

S

સુરેશ જોષી જેવી જ ટેવ એમના અનુગામીઓએ પણ અપનાવી. સુમન શાહ, નરેશ વેદ, બાબુ સુથાર વગેરેમાં તમને અંગ્રેજી-ગુજરાતીનું મિશ્રણ થકવીને લોથ કરી દે એટલું પ્રચુર માત્રામાં મળશે.

S

બાબુ સુથારનો પણ મુખ્ય પ્રશ્ન આ જ છે. બાજુમાં બેઉ કોશ હશે તોય આ લખાણ આપણને હંફાવશે. અનુઆધુનિકતાવાદ વિશેનું બાબુ સુથારનું લખાણ સમજવામાં ખાસ્સો શ્રમ કરવો પડે.

આખો લેખ અંગ્રેજી-ગુજરાતી મિશ્રણવાળો છે. મને ખાતરી છે કે જેને પણ અંગ્રેજી આવડતું હોય તે આવી ક્લિષ્ટ, થકવીને લોથ કરી દેનારી ખીચડીભાષા સાથે પનારો ન જ પાડે. પણ પરમ ઉત્સુકતાથી, નવું શીખવાની આતુરતા આંજેલી આંખે સાહિત્યના દરવાજે ઊભેલા અભ્યાસી ક્યાં જાય આ બધું શીખવા-જાણવા ? એમને અંગ્રેજી આવડતું નથી અને જેમને આવડે છે તે વિદ્વાનો આ અભ્યાસીને સમજાય તેવી ભાષામાં લખી જ નથી શકતા.

... ..

મજાની વાત તો એ છે કે સોસ્યૂરના ચાર દ્વૈતની વાત કે સંરચનાવાદની ભૂમિકા બાંધવામાં સુમન શાહ અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો મૂળ સ્રોત એક હશે. (રસ ધરાવનારે ‘સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન’-૪૨ અને ‘નવ્યવિવેચન પછી’-૪૦ને સરખાવી જોવા) ટોપીવાળા જે રીતે આખી વાત મૂકે છે તેમાં સમજ પડે છે પણ સુમન શાહ જરાય વિશદ નથી બની શક્યા. આવું ઉછીનું ઉછીનું લાગે, વાક્યરચનાઓ કઢંગી લાગે એ પ્રકારનાં અનુવાદિત લખાણો (લખનારાંની આપણે ત્યાં જરાય ખોટ નથી) સુરેશ જોષી કે અરુણ અડાલજાના લેખ નિમિત્તે જયંત કોઠારીએ કરેલી ટકોરનો પ્રભાવ કોઈ પર પડ્યો હોય એવું લાગતું નથી.

S

સમજ ન પડે એવી, પરિભાષાના ઘટાટોપવાળી વિવેચના હજી ૨૦૦૯માં પણ થઈ રહી છે.

S

અસ્પષ્ટ, અવિશદ ભાષા અભિવ્યક્તિ અને સમજના અભાવને કારણે ઊભી થતી સંક્રમણની સમસ્યા ઉપરાંત મૈત્રીવિવેચન નિમિત્તે સૂક્ષ્મ પ્રકારની અપ્રામાણિકતા આધુનિક ગાળાના વિવેચનમાં વધી. મારો બીજો પ્રશ્ન એટલે જ અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં મૈત્રીવિવેચનો સામે છે. કોઈપણ જાતના પૂર્વગ્રહ કે પક્ષપાત વગર વિવેચકે કૃતિ કે સર્જક વિશે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપવાનો હોય, તેમનું સ્થાન ઇતિહાસમાં નક્કી કરી આપવાનું હોય. નબળી કૃતિને વિવેચને નબળી કહેવી પડે. સબળી કૃતિની અવગણના એક પ્રકારની અપ્રામાણિકતા કે દ્રોહ છે. ...

... ..

મૈત્રીવિવેચનોએ આ સમયગાળામાં ઘણી કૃતિઓને, અમુક સર્જકને તારી દીધા. સુમન શાહની સાવ સરેરાશ નવલકથા 'ખડકી' વિશે રાધેશ્યામ શર્મા ઉત્તમનાં લેબલ મારતાં કેવું લખે છે ? 'સર્જક સુમનની સિદ્ધિ છે કે કૃતિ શૃંગારયૌનના, એરોટિક-સેક્સોટિકના ભેદને ભૂંસતી ઇંગ્લોટિકના, વિદેશી પ્રવાસમાં અનાયાસે જ પ્રવેશ પામે છે. ખડકી પણ આ રીતે ભેદી અને જાદુગરની બની રહે છે.'

... .. આપણા સમયના સૌથી વધુ પ્રત્યક્ષ વિવેચન કરનારા વિવેચક તરીકે રાધેશ્યામ શર્મા પ્રત્યેના પૂરા આદર પછી પણ એટલું તો કહેવાનું થાય જ કે જરૂર હોય ત્યાં એ તટસ્થ નથી રહી શક્યા અને બિનજરૂરી શૈલીવેડા વગર એ લખી પણ નથી શક્યા.

S

આ તમામ પ્રકારની અપ્રમાણિકતા સામે આપણે કેમ ન બોલ્યા ? પરિભાષાના જંગલમાં અટવાયા છતાં બધા ચૂપ કેમ રહ્યા ? અંગ્રેજી સમજાય પણ ગુજરાતી ન સમજાય એવાં ક્લિષ્ટ લખાણો આપનારાઓ પરત્વે આપણે અહોભાવથી તાકી કેમ રહ્યા ? 'અમને તમારાં વિવેચનો નથી સમજાતાં' એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી કેમ ન શક્યા ?

ગુજરાતી સાહિત્યના સદ્નસીબે થોડાક લોકો એવા નીકળ્યા જેમણે સોઈ ઝાટકીને જે લાગ્યું તે કહ્યું. સાહિત્યપદાર્થ સાથેની તેમની નરવી નિસબતને કારણે એમની પાસેથી તટસ્થ અભિપ્રાય મળી શક્યા. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિર્મમપણે કઠોર સત્ય જે થોડાક લોકો ઉચ્ચારી શક્યા તેમાં જયંત કોઠારી મોખરે છે. કોઈપણ વિવેચકે 'આ બરાબર છે, આ નોંધપાત્ર છે, આ બરાબર નથી' એવાં ચલણી વિધાનોથી વાત પૂરી નથી કરવાની. બરાબર છે તો શા માટે અને નથી તો કેમ નથી -નો એણે ફોડ પાડવાનો છે. ખૂબીઓ કે ખામીઓ દર્શાવવામાં વિવેચકની સજજતાની કેવી કસોટી થાય તે જયંત કોઠારીની 'બક્ષીથી ફેરો'ની સમીક્ષા સમજાવે છે. જયંત કોઠારીના સમગ્ર કામમાંથી પસાર થનાર કોઈપણ વ્યક્તિ જોઈ શકશે કે વિવેચકનો ધર્મ એ કદી નથી ચૂક્યા. સુષ્ટુ પ્રમાણપત્રો ફાડી આપતી, મગનું નામ મરી ન પાડતી, બારે રાશિ કા ભલા કહેનારી ગોળ ગોળ સમીક્ષા જયંત કોઠારીએ કદી નથી લખી. જે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, જરૂર પડ્યે કડવા થઈને પણ કહ્યું છે. અજાતશત્રુ થવાનો મોહ ભલા, વિવેચકને કઈ રીતે પરવડે ?

S

આ વાત પરથી હું મારો ત્રીજો પ્રશ્ન રજૂ કરીશ. કેમ આપણા મૂલ્યાંકનનાં ધોરણો તટસ્થ ન રહ્યાં ?

કેમ છેલ્લા બે દાયકામાં આપણને કવિતાને સાચા અર્થમાં મૂલવનારા વિવેચકો ન મળ્યા ?

... ..

હું જ્યારે વારંવાર એવું કહેતી હોઉં કે વિવેચન વિદ્યાર્થીને સમજ પડે એવું હોવું જોઈએ ત્યારે વિદ્યાર્થીલક્ષી પુસ્તકોમાં મને સ્પષ્ટ, વિશદ અને તાર્કિક રજૂઆત તથા સરળ ભાષાભિવ્યક્તિ અભિપ્રેત છે. આ ગ્રંથોમાં જોડણીદોષ અને માહિતીદોષ હરગિજ ન ચલાવી લેવાય. પરંતુ વિદ્યાર્થીને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર થયેલ 'સાહિત્યમીમાંસા (પૂર્વ અને પશ્ચિમ)' (ડૉ. મણિલાલ પટેલ, પ્રા. હરીશ પંડિત) પુસ્તકમાં ઢંગધડા વગરની વાક્યરચનાઓ

તથા મુદ્રણદોષ એટલી માત્રામાં છે કે નોંધ લેવાનો કોઈ અર્થ જ નથી.

સમજ ન પડે ત્યાં સુધી તો ચલાવી લેવાય પરંતુ ખોટી વિગતો તો ન જ ચલાવી લેવાય.

... ..

એક પ્રશ્ન એ પણ થાય કે આ વિવિધ વાદો-વિભાવનાઓના ભાષ્ય અને અનુવાદો પાછળ આપણે વિવેચનની એક મૂળભૂત પ્રવૃત્તિને ટાળી તો નથી બેઠાં ને ?

હું જ્યારે આધુનિક વિવેચનાના પ્રત્યાયનની સમસ્યાની વાત કરું છું ત્યારે બધી બારી બંધ કરી દેવી, એવું મને જરાક પણ અભિપ્રેત નથી. વાત માત્ર એટલી જ છે કે આપણે કોઈ નવો વિચાર, વાદ કે વિભાવ આપણા વિવેચનમાં લાવવા માગતા હોઈએ તો પહેલાં એ લાવનારાના ચિત્તમાં સ્થપાવો જોઈએ. એને આત્મસાત્ કર્યા વગર લાવવાથી ગૂંચવણો વધી છે એ આપણાં સૌનો અનુભવ છે. એટલે આ કહેવું પડે છે, બાકી જ્ઞાનની સીમાઓને મર્યાદિત કરવાનું કોઈ શા માટે કહે ?

સુરેશ જોષીએ 'કાવ્ય આસ્વાદ'માં જે ભૂમિકાએ કામ કર્યું તેવું પછી કેમ શક્ય ન બન્યું ? કવિતાને ભાવક સુધી લઈ જવામાં એ પાકા સેતુ બન્યા. પરિભાષામાં જરાય અટવાવ્યા વગર જ કવિતાના આનંદમાં ભાવકને સહભાગી બનાવી શક્યા. ગુજરાતી વાર્તા કોઈપણ ચર્ચાને ખમી શકે તેવી હતી છતાં વાર્તાને એમના વિવેચનનો લાભ કેમ ન મળ્યો ?

S

હું વિવેચનના પ્રત્યાયનના પ્રશ્નોની વાત કરું છું ત્યારે એક સ્પષ્ટતા જરૂરી બને છે. જેમ દુર્બોધ અને ક્લિષ્ટ વિવેચનોમાંથી અભ્યાસી કશું નથી પામતો તેમ છેલ્લા બે દાયકામાં જેનો રાફડો ફાટ્યો છે તે સાવ સપાટી પરનાં, પાણીપાતળાં, છીછરાં વિવેચનોમાંથી પણ તેને કશું નથી સાંપડતું. કોઈ દષ્ટિ કે સમજ વગરનાં, માત્ર વ્યવસાય અને વ્યવહાર માટે થઈ રહેલાં વિવેચનો અને સંપાદનોને કેમ રોકવાં એ આજનો પ્રાણપ્રશ્ન છે.

r

અહેવાલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પિસ્તાલીસમું

અધિવેશન

અજય પાઠક

તા. ૨૫, ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ શુક્ર, શનિ, રવિવાર એમ ત્રણ દિવસ દક્ષિણ ગુજરાતની સંસ્કારનગરી નવસારી ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પિસ્તાલીસમું અધિવેશન યોજાયું. ‘બાનો ભીખુ સાહિત્યપ્રસાર ટ્રસ્ટ’ નવસારીના યજમાનપદે યોજાયેલા આ અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે વિખ્યાત કવિ-નવલકથાકાર-પત્રકાર શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન ખ્યાતિપ્રાપ્ત બંગાળી લેખિકા શ્રી મહાચેતાદેવીએ કર્યું હતું.

તા. ૨૫ના રોજ બપોરના ૩.૦૦ કલાકે કાર્યક્રમનો આરંભ થયો હતો. એસ. બી. ગાર્ડા કોલેજ હોસ્ટેલ કમ્પાઉન્ડમાં ૩૦૦૦ શ્રોતાઓ ખુરશી પર બેસીને વ્યાખ્યાનો સાંભળી શકે અને રાત્રિ-મનોરંજન કાર્યક્રમો માણી શકે તેવા સભામંડપ તથા યોગ્ય પરિમાણ ધરાવતા મંચની વ્યવસ્થા પહેલી નજરે જ પ્રભાવક જણાતી હતી. સાદું પણ સુંદર મંચ-સુશોભન સમગ્ર પરિસરને વધુ રમણીય બનાવી રહ્યું હતું. કમ્પાઉન્ડના પ્રવેશદ્વારથી આરંભી સભામંડપ સુધી લઈ જતી વિશિકાની જમણી બાજુએ કલાત્મક વળાંક સાથે રંગબેરંગી ધજાઓ રોપવામાં આવી હતી અને પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનની સાલ અને તેના પ્રમુખના નામનિર્દેશથી આરંભી આજ પર્યંતનાં અધિવેશનોનો ક્રમ ધજાઓની નીચે દષ્ટિગોચર થતો હતો. ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની નોંધપોથીમાં આ માહિતી ટપકાવી લેતા હતા. કાર્યક્રમના આરંભની પૂર્વશ્ણોમાં શહેનાઈના સૂરોથી પ્રસન્ન-મધુર વાતાવરણ રચાયું હતું. વર્તમાન સાક્ષરજનોના સ્વાગત માટે જાણે નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, નર્મદ જેવા સર્જકો ઉપસ્થિત થયા હોય તેવું દશ્યનિર્માણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ વેશભૂષા દ્વારા ઊભું કર્યું હતું. સમગ્ર વાતાવરણમાં પરિષદ અધિવેશન માટેનો એક અપૂર્વ ઉત્સાહ, ઉમંગ પ્રવર્તતો જોવા મળ્યો હતો.

અધિવેશનની પ્રથમ બેઠક, ઉદ્ઘાટન-બેઠકનો પ્રારંભ શ્રી દિલીપ સોની તથા સાથીદારોના “જય જય ગરવી ગુજરાત”ના ગાન સાથે થયો. ત્યારબાદ આ જ કલાકારો દ્વારા શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માની રચના ‘મારે હૃદયે બે મંજરાં...’ની સુંદર પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. યજમાન સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી મહેશભાઈ કોઠારીએ ભાવપૂર્ણ રીતે સ્વાગતપ્રવચન કર્યું હતું. તેમણે મેગેસેસ એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર પદ્મવિભૂષણ મહાચેતાદેવી આજના પ્રસંગે ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યાં તે માટે આનંદ વ્યક્ત કર્યો. તેમણે એ વાતનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો કે ઈ.સ. ૧૯૫૨માં નવસારી ખાતે આવું પરિષદ અધિવેશન જ્યારે મળ્યું ત્યારે કવિશ્રી ઉશનસૂ તે અધિવેશનમાં ઉપસ્થિત હતા અને આજે ઈ. સ. ૨૦૦૮માં પરિષદ અધિવેશન નવસારીના આંગણે યોજાયું છે ત્યારે પણ કવિશ્રી ઉશનસૂની ઉપસ્થિતિ છે. સ્વાગતપ્રવચન બાદ મંચસ્થ મહાનુભાવોનું પુસ્તક-અર્પણ દ્વારા સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. સ્વાગતવિધિ બાદ પરિષદના વહીવટી મંત્રીશ્રી મનસુખ સલ્લાએ

વીતેલા વર્ષની કાર્યવાહીની ટૂંકી રૂપરેખા રજૂ કરી. તમામ ડેવિગેટ્સને તેમના પ્રવચનની છાપેલી પુસ્તિકા આપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈનું વ્યાખ્યાન પરિષદના નવા ચૂંટાયેલા વહીવટી મંત્રીશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે વાંચ્યું હતું. શ્રી નારાયણભાઈ પોતાની અત્યંત નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા પરંતુ વ્યાખ્યાન આપવા માટે શારીરિક મર્યાદાઓ હતી. શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ વરાયેલા પ્રમુખશ્રી ભગવતીકુમારને કાર્યભાર સોંપ્યો હતો.

ત્યારબાદ એક નાનકડો સન્માનવિધિ સંપન્ન થયો હતો. શ્રી વિમલભાઈ પોદારે પરિષદને એક મોટી રકમનું દાન અનોખી શૈલીમાં આપ્યું હતું. પોતે રાજસ્થાનના વતની હોવા છતાં ગુજરાતની ધરતી પર રહી જે પ્રાપ્ત કર્યું તે ધરતીના ઋણસ્વીકારની ભાવના ચરિતાર્થ કરવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને તેમણે દાન આપ્યું છે તેમ કહ્યું. જાણીતા કવિશ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે વિમલભાઈનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈના હાથે વિમલભાઈનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. શ્રી વિમલભાઈ પોદારે પોતાનો પ્રતિભાવ નમ્રપણે રજૂ કર્યો હતો.

આ પ્રસંગે સતીશ પંડ્યા વ. સ્થાનિક સાહિત્યકારોની ઉપસ્થિતિમાં લાટસાહિત્ય (સ્મરણિકા)નું વિમોચન શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. સાથે ‘ચાલો ભાષાનો વૈભવ વધારીએ’ સયાજી પુસ્તકાલય દ્વારા તૈયાર થયેલ પુસ્તકનું પણ લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું.

ત્યારબાદ પ્રા. ગણેશદેવીએ આજના પ્રસંગે ઉપસ્થિત એવાં મહાચેતાદેવીનો વિગતવાર પરિચય કરાવી શ્રોતાઓને ધન્યતાનો અનુભવ કરાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે નારાયણભાઈ દેસાઈ અને મહાચેતાદેવી એ ભારતીય લેખકો છે. આદરણીય મહાચેતાદેવી અને અન્ય મંચસ્થ મહાનુભાવોએ દીપપ્રાગટ્યવિધિ દ્વારા વિધિસર અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. મહાચેતાદેવીએ પોતાનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન હિન્દી ભાષામાં આપ્યું હતું. તેમણે ઔપચારિક બે/ચાર વાક્ય ગુજરાતીમાં બોલીને કહ્યું કે હિન્દી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપવું વધુ અનુકૂળ જણાશે. અહીં આવવાથી પોતાને ખૂબ આનંદ થયો છે તેમ જણાવી અનુવાદના માધ્યમથી પ્રાંતીય ભાષાઓનો પરિચય મળે છે તે વાતના ઉલ્લેખ સાથે નારાયણભાઈના પુસ્તક ‘મારું જીવન મારી વાણી’નો અંગ્રેજી અનુવાદ થયો છે તેનો પરિચય મળ્યો છે તેમ જણાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે નારાયણભાઈ વૈશ્વિક લેખક બન્યા છે. તેમણે પોતાના વક્તવ્ય દરમિયાન શાંતિનિકેતનનું સ્મરણ કર્યું, ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથનું ચિંતન સંભાર્યું અને ભારતના વર્તમાનના સંદર્ભે આ ચિંતનને સરખાવ્યું. ગિજુભાઈ બધેકાને સંભાર્યો, સાથે ગામડાંનાં બાળકોને શિક્ષણ મળતું નથી તે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું. પોતાની એક વાર્તા – ભૂખ્યા બાળકની વાત વિશે વાત કરી. તેમણે જણાવ્યું કે જે શબ્દમાં માટીની સુગંધ નથી હોતી તે શબ્દ શા કામનો ? ઋત્વિક ઘટકની ફિલ્મોની વાત કરી. પોતાની નવલકથા – ઝાંસીની રાણી – અંગે વાત કરતાં કહ્યું કે પોતે ચંબલની રૂબરૂ મુલાકાત લીધી હતી. તેમણે કહ્યું કે “મારું સાહિત્ય સંઘર્ષનું સાહિત્ય છે. હિંસાની હું સમર્થક નથી.” જનજાતિ, વિચરતી જાતિમાં કામ કરવાની પોતાની અભિરુચિ અને પોતાના અનુભવની વાત કરી. ‘પેટકી ભૂખ મિલાકર ખા લો માં !’ એ વાક્યએ સમગ્ર સભામંડને આદ્રભાવે આંદોલિત કરી મૂક્યો હતો. સમાજજીવનના આ અનુભવની અભિવ્યક્તિ એ સાચું સાહિત્ય છે. તેમણે કહ્યું કે જીવન સાથે જોડાયેલ સાહિત્ય સાચું સાહિત્ય છે. ‘મહિલા સાહિત્ય’, ‘આદિવાસી સાહિત્ય’ એવા

ભેદનો પોતે પુરસ્કાર કરતાં નથી. ‘હું માત્ર લેખક છું’ એવું મહેસૂસ કરે છે તેમ ભારપૂર્વક જણાવ્યું. નરસિંહ મહેતા, ગાંધીજીને અમે અમારા સાહિત્યકાર માનીએ છીએ તેવો તેમનો ઉલ્લેખ સૌ શ્રોતાજનોને ગૌરવની લાગણીનો અનુભવ કરાવનારો બન્યો હતો. અન્યાય, હિંસાની સામે અવાજ ઉઠાવવાની તેમણે જિંકર કરી. આમ, મહાશ્વેતાદેવીની આ પ્રસંગે ઉપસ્થિતિ અને તેમની વાણી પ્રસ્તુત અધિવેશનની ખાસ ઉપલબ્ધિ બની રહ્યાં.

નવસારીની પ્રસિદ્ધ સયાજી વૈભવ લાઇબ્રેરીએ કાવ્યસ્પર્ધા, વાર્તાસ્પર્ધા, નિબંધસ્પર્ધાનું વિવિધ સ્તરના વિદ્યાર્થીઓ માટે આયોજન કર્યું હતું. તેના ઇનામવિજેતા સ્પર્ધકોને ઉપસ્થિત મહાનુભાવોના હસ્તે ઇનામવિતરણ તથા સન્માનવાનો નાનકડો ઉપક્રમ આ તકે સંપન્ન થયો હતો.

વરાયેલા પ્રમુખશ્રીનો પરિચય શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ આપ્યો હતો. ૨૫૦૦ જેટલા ઉપસ્થિત શ્રોતાજનોની સાહિત્યપ્રીતિની તેમણે નોંધ લીધી હતી અને અધ્યક્ષેરા વિદ્યાર્થીગણની સામેલગીરીની કદર કરી હતી. તેમણે ભગવતીકુમારના વિવિધ સાહિત્યપ્રદાનના સદષ્ટાન્ત ઉલ્લેખ સાથે, પોતાની લાગણીઓ અને સાથે કામ કર્યાના અનુભવોને ટાંકતા જઈ એક સરસ વક્તવ્યનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. હૈદરાબાદના અધિવેશનના મુશ્કાળાનું સ્મરણ કર્યું હતું, એક બાજુ મનોજ ખંડેરિયાનો ગઝલપાઠ અને બીજી બાજુ ભગવતીભાઈનું ગઝલગાનનો ઉલ્લેખ સરસ રહ્યો હતો. ભગવતીભાઈની નવલકથાઓ પૈકી પડછાયા સંગ પ્રીત, સમયદ્વીપ, ઊર્ધ્વમૂલ, અસૂર્યલોક વગેરેના ઉલ્લેખ કર્યાં હતા. તેમનામાં તત્ત્વદર્શન અને સમાજદર્શન બંનેની વાત હોય છે તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો.

ત્યારબાદ વરાયેલા પ્રમુખશ્રી ભગવતીકુમાર શર્માનું વક્તવ્ય રજૂ થયું હતું. પોતે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું તે સંદર્ભે એક પંક્તિ રજૂ કરીને તેમણે કહ્યું કે “આ પંક્તિએ મારો કબજો લીધો છે.”

‘તમારી ઇચ્છાને પ્રબળ ગણતાં નાથ, શીખવો.’

પરિષદ સાથેનાં પોતાનાં સંસ્મરણો તાજાં કરતાં પરિષદનું ભવ્ય ભવન પોતાના મંત્રીકાળ દરમિયાન નિર્માણ પામ્યું તથા તે ભવનના શિલાન્યાસ માટે દુર્ગાતાઈ આવ્યાં હતાં તે સંભાર્યું. કલકત્તા અધિવેશન સમયે વિભાગીય અધ્યક્ષ બન્યા હતા તે વાત પણ કરી. તેમણે પરિષદ માટે કેટલાંક સૂચનો કર્યાં. પરિષદ વધારે વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કરે, બધા પ્રદેશો એકાત્મભાવ અનુભવે તેમ કરવું જોઈએ તેવો આગ્રહ કર્યો. ‘આસ્વાદ’ વ. પરીક્ષા જે ભૂતકાળમાં પરિષદ દ્વારા લેવાતી હતી એ પરીક્ષાઓ શાળાકીય સ્તરે લેવામાં આવે તે વ્યવસ્થાને પુનર્જીવિત કરવાનો ખ્યાલ તેમણે રજૂ કર્યો હતો. સાહિત્યયાત્રાઓ યોજવાની કામગીરીને આગળ વધારવાના પ્રયત્નો કરીશું તેમ જણાવ્યું.

‘સાહિત્ય’ અંગે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે શબ્દબ્રહ્મ એ અશક્ય આદર્શ નથી, માયાવી સ્વપ્ન નથી. સાહિત્યકાર પોતાના શબ્દને શબ્દબ્રહ્મ સુધી લઈ જઈ શકે છે. અહીં તેમણે નરસિંહ મહેતાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું. ‘નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો ?’ તેમણે કહ્યું કે ક્યારેક કવિતા મંત્રકવિતા બને છે, અને જણાવ્યું કે અરવિંદની કવિતા મંત્રકવિતા છે. રાજેન્દ્ર શુક્લને ટાંક્યા

મારું સ્વરૂપ શું છે ? મારો સ્વભાવ શું છે ?

શબ્દનું અવતરણ કઈ રીતે થાય છે ? તે પ્રશ્ને ચિંતન રજૂ કરતાં તેમણે પોતાના બે શેઅર ટાંક્યા.

વાલ્મીકિના હૃદયમાં સ્ફૂરેલો હું શોક

છ

કિન્તુ રચાઈ શક્યો ના એવો હું

શ્લોક છું.

સીતાને છાંયડાનું સમર્પણ કર્યું તું

+

રાવણના દેશનું હું ચિરંતન અશોક

છ

તેમણે જણાવ્યું કાવ્યમાં ગવ્યની ક્ષણનો અનુભવ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે કવિતા દ્વારા સાક્ષાત્કારનો અનુભવ પણ શક્ય છે.

‘હરિવર ઊતરી આવ્યા નભથી...’ પોતાની પંક્તિ ટાંકીને વરસતો વરસાદ કેવો આધ્યાત્મિક અનુભવ કરાવે છે તેનું બયાન છે. તેઓ કહે છે : ‘જલાનુભૂતિ ઇશાનુભૂતિ સુધી પહોંચે છે.’

ભગવતીકુમારે શોક અને શ્લોકની વાત કરીને વાલ્મીકિનું દષ્ટાન્ત આપ્યું, અને પછી ત્રણ સોપાનની વાત કરી. ‘શોક’ એ અંગત અનુભૂતિ છે. તે ૧લું સોપાન છે. રજું સોપાન ‘શ્લોક’નું છે. પછી ૩જું સોપાન ‘લોક’નું છે. શોક લોક સુધી પહોંચે તે સૌથી મોટી ઘટના છે. તેમણે લોકત્વ સુધી પહોંચવાની જરૂર છે તેમ જણાવ્યું. તેમણે પ્રશ્ન મૂક્યો ‘આપણો લોકાનુભવ કેટલો ?’ મંચ પર મહાશ્વેતાદેવીના સાન્નિધ્યમાં આવો પ્રશ્ન મૂકાવો / ઉદ્ભવવો તદ્દન સ્વાભાવિક છે જે તેમણે મૂકી આપ્યો. તેમણે આપણે ત્યાં થયેલી દુર્બોધતાની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને જણાવ્યું કે આત્મરતિ લેખકોને લોકવિમુખ બનાવે છે. ઊંચા આસનેથી સર્જાતું સાહિત્ય લોકો સાથે અંતર ઊભું કરે છે. સાહિત્યકાર તરીકે આત્મનિરીક્ષણની જરૂર તેમણે જોઈ, ‘આપણે શું સર્જન કરીએ છીએ ?’ કોશિયો સમજી શકે તેવું સાહિત્ય સર્જવું એ ગાંધીજીના મુદ્દાને સંભાર્યો. આપણી ભાષાપ્રવૃત્તિ મંદપ્રાણ છે તેવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. તેમણે બંગાળી પ્રજાનું ઉદાહરણ આપ્યું. બંગાળી પ્રજા સર્વાધિક સાહિત્યપ્રવૃત્તિને અભિમુખ છે. સાહિત્યકાર માટેનો આદરભાવ બંગાળમાં જે પ્રવર્તે છે તે આપણે ત્યાં નથી. ‘ગુજરાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ રહેશે ?’ આવો ભય કેટલાકને સતાવે છે. આવી ચિંતાને તેમણે એક શુભચિહ્ન તરીકે ઘટાવી અને અધિવેશન-ઉદ્ઘાટનની પૂર્વક્ષણોમાં નવસારીમાં યોજાયેલ સાહિત્ય-નગરયાત્રાને પ્રજાકીય ચેતનાનું પ્રતીક ગણાવી હતી. આ સાથે તેમણે પોતાની વાત કરતાં જણાવ્યું કે “વ્યવસાયે હું પત્રકાર છું અને હૃદયથી હું સાહિત્યકાર છું. જીવનભર બે ઘોડે સવારી કરી છે. તેમણે સાહિત્યિક પત્રકારત્વ અંગે થોડી વાત કરી, અખબારજગતમાં પ્રવર્તતી સ્પર્ધા અંગે વાત કરી. સાહિત્ય અને પત્રકારિતા બંને બહેનો છે, અખબારો સાહિત્યને અત્યારે આપે છે તે કરતાં વધુ સ્થાન આપે તેવી જિંકર કરી. સાહિત્યિક પત્રો સંસ્થાગત બન્યાં છે તેથી સંસ્થાની જવાબદારી બને છે તેમ જણાવ્યું. પોતાની વાત દોહરાવતાં વક્તવ્યના સમાપનમાં ભગવતીકુમારે કહ્યું કે શબ્દ શબ્દબ્રહ્મ સુધી

પહોંચે તે એક પડાવ છે. ત્યાંથી આગળ મનુષ્યબ્રહ્મ સુધી પહોંચવાનો આદર્શ હોવો જોઈએ, માનવ્ય પ્રગટવું જોઈએ. યંત્રસંસ્કૃતિ હાવી થઈ ગઈ છે. માનવ તેમાંથી મુક્ત થાય અને મનુષ્ય બ્રહ્મથી પણ ઉપર હોવો જોઈએ તેવી ભાવના પ્રગટ કરી.

આ તકે અમલસાડના ચિત્રશિક્ષક અને જાણીતા કલાકાર શ્રી જશુભાઈ નાયક દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલું મહાચેતાદેવી વિશેનું તૈલચિત્ર મહાચેતાદેવીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. અંતમાં યજમાનસંસ્થા વતી શ્રી પ્રેમચંદભાઈ લાલવાણીએ આભારવિધિ કર્યો હતો. પરિષદ વતી શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે આભારવિધિ કર્યો હતો. તેમણે વિગતે આભાર વ્યક્ત કરતાં ગુજરાતી ભાષા ટકવાની છે તેવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી હતી. શ્રદ્ધાના એ સૂર સાથે અધિવેશનની ઉદ્ઘાટન-બેઠક સંપન્ન થઈ હતી.

અધિવેશનની બીજી બેઠક તા. ૨૫, શુક્રવારે રાત્રે ૮.૩૦ વાગે આરંભાઈ હતી. શ્રી નીતિન વડગામાની અધ્યક્ષતામાં કાવ્યપ્રત્યક્ષ : બેઠકમાં કવિતાનું પઠન, ગાન અને આસ્વાદ રજૂ થયાં હતાં. નીતિન વડગામાએ પોતાના લેખિત વક્તવ્યના આધારે ટૂંકમાં આસ્વાદમૂલક રજૂઆત કરી હતી. તેમણે વક્તવ્યનું શીર્ષક રાખ્યું હતું ‘કવિતા : સ્વબોધ, સત્ત્વબોધ અને સૌંદર્યબોધનું બીલીપત્ર’. તેઓએ કહ્યું, “કવિતા, સ્વ સાથેનો સંવાદ છે અને એટલે કવિતા દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વ સાથે સંધાન રચાય છે. કહીએ કે કવિતા થકી આપણને સ્વ-બોધ થાય છે. અને પછી ‘સ્વ’ની એ ત્રિજ્યા ‘સર્વ’ સુધી લંબાય છે... અલબત્ત, એ સાથે જ, કવિતાઅંતર્ગત કવિકર્મને નિમિત્તે કવિ સૌંદર્યસર્જન કરે છે અને એની ફલશ્રુતિ રૂપે સહૃદયને સહજ સૌંદર્યબોધ પણ થઈ આવે છે. કવિતા એ રીતે, જાણે કે સ્વ-બોધ, સત્ત્વબોધ અને સૌંદર્યબોધનો ત્રિવેણીસંગમ છે.” ત્યારબાદ વિવિધ કવિઓની કાવ્યપંક્તિઓ ટાંકીને કવિતાનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તેમણે ભગવતીકુમાર શર્માનો આ શેઝૂર રજૂ કર્યો હતો.

**એકાકી છું હું કૌંચની તૂટેલી જોડ શો,
સંદર્ભ છે વ્યથાનો ત્યાં હું થોકથોક છું.**

રમેશ પારેખનો શેઝૂર -

**હવે પાંપણોમાં અદાલત ભરાશે,
મેં સ્વપ્નો નીરખવાના ગુના કર્યા છે.**

મનોજ ખંડેરિયાનો શેઝૂર -

**ટોપલીમાં તેજ લઈ નીકળી પડો,
પાણીની વચ્ચેથી રસ્તા થઈ જશે.**

કવિશ્રી રમેશ પારેખ, ‘કવિતાએ શું કરવાનું હોય છે ?’ એવા સવાલસૂચક શીર્ષકના કાવ્યમાં, કવિતાના માધ્યમથી કવિતાના કાર્ય અને કૌવતની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ કરે છે.

કવિતા

શિયાળુ રાત્રિએ તાપણું પેટાવે,

ઝાડને ગળચટી છાંયડીઓ પાડતાં શીખવે ઉનાળાથી

ચોમાસામાં કહે વરસાદને - ખાબકી પડ !

કવિતા આસ્વાદની ટૂંકી રજૂઆત પછી કાવ્યપ્રત્યક્ષનાં બે બે માધ્યમો કાવ્યપાઠ અને

કાવ્યગાનની ક્રમશઃ પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. ઘાયલ સાહેબનો શેઝૂર

“ઘાયલ અમારે શુદ્ધ કવિતા જોઈએ

દારીના સ્વાંગમાં હો કે રાણીના સ્વાંગમાં હો !”

ની રજૂઆત સાથે નિમંત્રિત કવિઓને સ્વરચિત કાવ્યોના પાઠ માટે દોર સોંપ્યો. સર્વશ્રી યામિની વ્યાસ, સંદીપ ભાટિયા, ઊજમશી પરમાર, રમણીક સોમેશ્વર, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, લલિત ત્રિવેદી, રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’એ સુંદર કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. કેટલીક ક્ષણોમાં શ્રોતાજનો ઝૂમી ઊઠ્યા હતા.

કાવ્યપ્રત્યક્ષની બેઠકમાં ત્યારબાદ કવિતાની સાંગીતિક પ્રસ્તુતિ મુંબઈના કલાકારો સર્વશ્રી સુરેશ જોશી અને શ્રદ્ધા શ્રીધરાણી દ્વારા કરવામાં આવી. તેમણે સદ્ગત કવિઓની રચનાઓ ડોંશભેર ગાઈને બેઠકને યાદગાર બનાવી હતી. સુન્દરમૂ, ઉમાશંકર જોશી, રાવજી પટેલ, કલાપી, ગની દહીંવાલા, મકરંદ દવે, મરીઝ, હરીન્દ્ર દવે, શ્યામ સાધુ, મનોજ ખંડેરિયા, રમેશ પારેખની રચનાઓ રજૂ કરી હતી.

અધિવેશનની ત્રીજી બેઠકનો પ્રારંભ તા. ૨૬, શનિવાર સવારે ૮.૩૦ કલાકે થયો હતો. રસેશ ગાંધીની પ્રાર્થના ‘જ્ઞાનનું વરદાન દે...’ની પ્રસ્તુતિ બાદ નિબંધ, વાર્તા, કાવ્યસ્પર્ધાના જુદા જુદા વિભાગોમાં દ્વિતીય ઇનામને પાત્ર વિજેતાઓનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું. આ બેઠકનો વિષય હતો ‘સર્જન વિભાગ : ગુજરાતીમાં નિબંધ-સ્વરૂપ અને વિકાસ’. બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર. કાર્યક્રમનું સંચાલન અનિલા દલાલે કર્યું હતું. વક્તાઓ હતા શ્રી કાંતિ શાહ, શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ અને શ્રી ભારતી રાણે. અધ્યક્ષશ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે તેમના વક્તવ્યનો મુદ્દો ‘હાસ્યનિબંધ : નિબંધનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર’ એમ કર્યો હતો. આરંભમાં પોતાની આગવી હળવી શૈલીમાં રજૂઆત કરતાં સાહિત્યમાં વર્ણાશ્રમની વિચારણા રજૂ કરી સૌને હસાવ્યા હતા. કવિઓ બ્રાહ્મણો છે, વિવેચકો ક્ષત્રિય, નવલકથાકારો વૈશ્યો અને હાસ્યકારો શૂદ્રો છે. ભરતમુનિએ પોતાની રસવિચારણામાં હાસ્યને ઉપરસ ગણાવ્યો છે. હાસ્યનિબંધ અંગે ગંભીર વિચારણા રજૂ કરતાં હાસ્યનિબંધ અને લલિત નિબંધ બંને સ્વતંત્ર છે એવી સ્થાપના કરી હતી. પ્રવીણ દરજ્જાના આ વિધાનની તેમણે વિગતવાર વિશદ રીતે વિદ્વદ્ભોગ્ય શૈલીમાં છણાવટ કરી હતી. તેમણે બકુલ ત્રિપાઠીના ‘વૈકુંઠ નથી જાવું (પ્ર. આ.)’માંથી ‘ધજાઓ’ અને ‘એવા રે અમે એવા’ બે નિબંધોમાંથી એક એક ફકરો વાંચીને દષ્ટાંત દ્વારા હાસ્યનિબંધ અને લલિત નિબંધના ભિન્નત્વને સ્પષ્ટ કર્યું હતું. અત્યંત રસપ્રદ અને સૂક્ષ્મ પર્યેષણાયુક્ત આ વક્તવ્યથી સર્જનવિભાગની બેઠકનો સુંદર આરંભ થયો હતો, ત્યારબાદ શ્રી કાંતિભાઈ શાહે વિચારપ્રધાન નિબંધ અંગે બોલતાં ‘ભૂમિપુત્ર’નું પ્રથમ પૃષ્ઠ કઈ રીતે તૈયાર થાય છે તેની વાત કરી. કેફિયત પ્રકારના વક્તવ્યમાં તેમણે કહ્યું કે પોતાનું વિચારોનું અનુશીલન ચાર દાયકાથી ચાલે છે. અનુસર્જનનું આ કાર્ય આનંદપ્રદ બન્યું છે. તેમણે કહ્યું કે વિચારને સેવવો પડે છે, પરિપક્વ બનાવવો પડે છે, પચાવવો પડે છે. મશરૂવાલાનું દષ્ટાંત આપી વિચારનિષ્ઠાના અનન્ય દષ્ટાંત તરીકે વર્ણવ્યા. જુગતરામ દવેનું દષ્ટાંત આપ્યું. વિનોબા-જયપ્રકાશના વિચારોના સંપાદનનું કામ કરતાં કરતાં પોતાને તાલીમ મળી તેમ જણાવ્યું. સાહિત્ય પરિષદના મંચ પરથી કાંતિભાઈ શાહને સાંભળવાનો એક અનોખો આનંદ પ્રાપ્ત થયો. શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટે ત્યારબાદ લલિત નિબંધના સ્વરૂપ વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્ય આપ્યું. તેમણે પોતાના લેખનું શીર્ષક કર્યું હતું ‘ગુજરાતી લલિત

નિબંધ અને મારી ગુવારની ગરવીલી ગંધ'. લલિત નિબંધને તેમણે વહેતા પવન જેવો, વહેતા જળ જેવો વર્ણવ્યો. તેમણે કહ્યું કે “સર્જકનો ‘હું’ જેટલો સમૃદ્ધ / બળવાન તેટલો લલિત નિબંધ સમૃદ્ધ.” તેમણે સર્જતા લલિત નિબંધ-સાહિત્યમાંના વિશેષો તારવી બતાવ્યા તેમ ગુજરાતી લલિત નિબંધની મર્યાદાઓ પણ ચીંધી બતાવી. પછી તેમણે પોતાના લલિત નિબંધની વાત કરી અને કહ્યું કે ગંધની ગાંસડી ભાષાના માધ્યમથી રજૂ કરી છે. તેમણે સ્વીકાર્યું કે અનુભવને વ્યક્ત કરવામાં ક્યારેક ભાષા વામણી પુરવાર થાય છે. ડૉ. ભારતી રાણે (ગાયનેક)એ પ્રવાસનિબંધ વિશે વાત કરી અને શ્રોતાજનોને રસતરબોળ કરી દીધા. તેમણે કહ્યું કે “ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્ય બાલ્યાવસ્થામાં જ ગણાય.” તેમણે પ્રવાસનિબંધ- સાહિત્યનું સુંદર વિહંગાવલોકન કર્યું. તેમના વક્તવ્ય દરમિયાન બે મુદ્દા પર વિદ્વાનો, સાહિત્યરસિકો વાહુ વાહુ ઉદ્ગારી ઊઠ્યા હતા. તેમણે એક નિરીક્ષણ એ આપ્યું કે પ્રીતિસેન ગુપ્તાના પ્રવાસનિબંધમાં ‘વિસ્તાર’ છે અને ભોળાભાઈ પટેલના પ્રવાસનિબંધમાં ‘ઊંડાણ’ છે. પ્રવાસનિબંધ-સર્જન દરમિયાન લેખકનો ‘હું’ કઈ રીતે અને કેવો પ્રગટે છે તેનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું અને તમામ ‘હું’નો આસ્વાદ કેવો આહ્વાદક બની રહે છે તે જણાવ્યું. પાકિસ્તાનના પ્રવાસવર્ણનમાં પ્રગટતા ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના ‘હું’ની વાત કરી. ‘પ્રવાસનિબંધને ચિરંતનતા બક્ષતું કયું તત્ત્વ છે ?’ એ પ્રશ્નને કાલેલકર અને ભોળાભાઈના નિબંધોના દૃષ્ટાંત આપી સમજાવ્યો. અધ્યક્ષશ્રી રતિલાલ બોરીસાગર તથા પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ બેઠકના સમાપન નિમિત્તે ઉચિત ટિપ્પણીઓ આપી અને બધી રજૂઆતો બહુ સંતર્પક બની તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

તા. ૨૬ની બપોરે ૩ વાગે નયના કલ્પેશ દેસાઈની પ્રાર્થનાથી ચોથી બેઠક – વિવેચન-સંશોધન વિભાગ –નો આરંભ થયો હતો. આ બેઠકનું સંચાલન ભારતી ર. દવેએ કર્યું હતું. અધ્યક્ષ શ્રી શરીફા વીજળીવાળાએ ‘સુરેશ જોષી પછીના વિવેચનની સ્થિતિ અને ગતિ’ એ મુદ્દે અભ્યાસપૂર્ણ નિર્ભાષક, સ્પષ્ટ વક્તવ્ય આપી સમગ્ર સભાગૃહને રાજી રાજી કરી દીધું હતું. વિવેચનની વાતે વાહુ વાહુના ઉદ્ગારો, તાળીઓના ગડગડાટો સાંભળવા મળે તેવું જવલ્લે જ બનતું હોય છે. શરીફાબહેને વિદ્યાર્થીઓ અને વયસ્કો બન્નેને સરખાં પ્રસન્ન અને પ્રભાવિત કર્યાં હતાં. વિવેચને સેતુરૂપ બનવાનું હોય છે તેવું આપણે ત્યાં બન્યું નથી. મૂળ કૃતિથી વધુ અઘરું વિવેચન બન્યું. વિવેચને સ્પષ્ટ, વિશદ અને અસંદિગ્ધ બનવાનું છે. સંકમણશીલતાનો અભાવ કહે છે. બીજો મુદ્દો સૂક્ષ્મ અપ્રમાણિકતા અને મૈત્રીવિવેચન અંગે તેમણે ટીકા કરી. પરિભાષાના જંગલમાં અટવાયા છતાં આપણે સૌ બોલ્યા કેમ નહિ ? વિવેચકે ફોડ પાડીને કહેવું જોઈએ, કડવા થઈને પણ કહેવું જોઈએ. મૂલ્યાંકનનાં ધોરણો અંગે વિવેચન ચુસ્ત કેમ રહ્યું ? થાબડભાણા શૈલીની તેમણે ટીકા કરી. આજે તાત્ત્વિક ઊહાપોહ શમી ગયા છે, જળ જાણે કે જંપી ગયાં છે. પ્રવર્તમાન વિવેચનની સ્થિતિ વિશે નીડરપણે નામ સાથે, દૃષ્ટાંત સાથે પોતાની વાત મૂકી. ત્યારબાદ શ્રી મીનળ દવેએ ‘સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર – એક પરિચય’ એવા વિષય પર અભ્યાસપૂર્ણ લેખ રજૂ કર્યો હતો. તેમણે અનેક વિદેશી વિદ્વાનોનાં અવતરણો ટાંકીને પોતાની રજૂઆત કરી હતી. પછીના વક્તા શ્રી નરેશ શુક્લએ ઈ. સ. ૧૯૭૫ પછીના સમયગાળાને ધ્યાનમાં રાખી ‘ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનું વિવેચન’ એ વિષય પર પોતાનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. અંતમાં શ્રી પિનાકિનીબહેન પંડ્યાના લેખિત વક્તવ્યનું પઠન તેમની અનુપસ્થિતિ હોઈને શ્રી મીનળ દવેએ કર્યું હતું. પિનાકિનીબહેને ‘મોટિક્સ અને આદ્યરૂપ (Archetype)’ શોધનિબંધ

રજૂ કર્યો હતો. અધ્યક્ષશ્રી શરીફાબહેન તથા પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ બેઠકના સમાપન નિમિત્તે સૂચન / ટિપ્પણીઓ કર્યાં હતાં. પ્રમુખશ્રીનું સૂચન હતું કે અધ્યાપક ન હોય તેવા વિવેચકને પણ વક્તા તરીકે સ્થાન આપવું.

તા. ૨૬ની રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૨.૩૦ દરમિયાન યજમાનસંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો જેમાં સૂરત, વલસાડ, નવસારીના કલાકારોએ શાસ્ત્રીય તેમજ સુગમ સંગીત પીરસ્યું હતું. તદ્દુપરાંત લોકનૃત્યમાં ડાંગી નૃત્ય, વસાવા સમૂહનૃત્ય, તૂરવાદન અને ઠાકરિયા નૃત્યની રજૂઆત થઈ હતી.

તા. ૨૭મીને રવિવારે સવારે ૯.૩૦ વાગે પાંચમી અને છઠ્ઠી એમ બે બેઠકોનો આરંભ પ્રાર્થના ‘જગના દુઃખને હરનારા અષો જરથુસ્ત્ર પેગંબર ધ્યારા...’ની રજૂઆત દ્વારા થયો. નિબંધ, વાર્તા અને કાવ્યસ્પર્ધાના જુદા જુદા વિભાગમાં તૃતીય આવનારાઓનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું. ‘ભાષા-સાહિત્યક્ષેત્રે પારસીઓનું પ્રદાન’ વિષય પરના પરિસંવાદની આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી રવીન્દ્ર પારખે કર્યું હતું. આ બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી ઐરવડ ડૉ. રૂઈનતન પેશોતન પીર હતા. વક્તાઓમાં સર્વશ્રી યઠદી કરંજિયા, ડૉ. દર્શના ધોળકિયા અને ડૉ. જાલ તુરેલ હતાં. પ્રારંભે અધ્યક્ષશ્રી પીરસાહેબે પારસી કોમનો ઇતિહાસ, ભારતમાં તેમનું આગમન, ગુજરાતમાં તેમનું સ્થાયી થવું, નવસારી શહેરમાં તેમનો વસવાટ, કન્યાકેળવણી વ. બાબતો પર પ્રકાશ પાડીને ગુજરાતી ભાષા અને તેનો વિકાસ, બોલી અને ભાષાનો આંતરસંબંધ વ. મુદ્દાઓને સ્પર્શ કરીને ઈ. સ. ૧૮૫૩માં સોરાબ / રૂસ્તમની કથાના આધારે રચાયેલ પારસી નાટકની વાત કરી. ‘સગાં દીઠાં મેં શા આલમના શેરીએ ભીખ માંગતાં’ એ પ્રખ્યાત કાવ્યના કવિ પારસી હતા તેનું સ્મરણ કરી ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, વસે સદાકાળ ત્યાં ગુજરાત’ કાવ્યના રચયિતા કવિશ્રી ખબરદારને યાદ કર્યાં. પત્રકારિત્વ ક્ષેત્રે પારસીઓના મૂલ્યવાન પ્રદાનની વાત કરી. અધ્યક્ષશ્રીના વક્તવ્ય બાદ ડૉ. જાલ તુરેલએ કવિતાક્ષેત્રે પારસી કવિઓના પ્રદાનની વાત કરી. તેમણે ૧૬મા સૈકાથી આરંભીને પારસી કવિઓના નામોલ્લેખ અને તેમના પ્રદાન અંગે ટૂંકમાં ઉલ્લેખો કર્યાં. ખબરદારે પ્રતિકાવ્યો લખ્યાં છે તેનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં. પેરીનબહેન ડ્રાઈવર અને મધુરમ્નાં પારસી કવિઓ વિશેનાં સંશોધનોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ખબરદારનું ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ તથા દારા પિંટલનું ગીત – બંને ગીતોની કેસેટ વગાડીને પ્રસ્તુતિ કરી વ્યાખ્યાનને નવું પરિમાણ આપ્યું. ત્યાર પછીના વક્તાશ્રી યઠદી કરંજિયાએ ‘પારસીઓના નાટ્યક્ષેત્રે પ્રદાન’ અંગે નાટ્યાત્મક અને જાણીતી પારસી હાસ્ય શૈલીમાં રજૂઆત કરી. સમગ્ર સભાખંડ હસાહસથી ભરપૂર બની રહ્યો. તેમણે પારસી થિયેટરનો વ્યવસ્થિત ખ્યાલ આપ્યો. કેકસુ કાબરાજીની વિક્ટોરિયા નાટ્યમંડળીની વાત કરી, નળદમયંતી તથા હરિશ્ચંદ્રની કથા પરથી કરેલાં નાટકોની વાત કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૧માં પારસી નાટ્યકારોએ ઉર્દૂ નાટકો ભજવવાની શરૂઆત કરી, સ્ત્રીપાત્રોની ભજવણી સ્ત્રીઓ દ્વારા થાય તેની શરૂઆત થઈ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. અદીમ્ મર્જબાનના અમૂલ્ય ફાળાની નોંધ લીધી. હાસ્યનાટકોના પ્રયોગો તથા રેડિયોનાટિકા, રેડિયો-કાર્યક્રમો વ.ની વાતો વણી લીધી. પોતે નાટકો કેવી રીતે શરૂ કર્યાં તેની વાત કરી. વિગતપૂર્ણ અને સાથોસાથ હળવી રમૂજોથી ભરપૂર વક્તવ્ય ખરેખર પ્રસન્નકર રહ્યું હતું. પરિસંવાદના અંતિમ વક્તા શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ નવલકથાક્ષેત્રે પારસીઓના પ્રદાનની વાત કરી હતી. તેમણે પારસીઓએ ગુજરાતી ભાષાને જે રીતે અપનાવી, આત્મસાત્ કરી તે બાબતને દુનિયામાં ક્યાંય મળવો મુશ્કેલ એવો વિરલ બનાવ છે તેમ જણાવી

ગુજરાતી ભાષાની પહેલી નવલકથા 'કરણઘેલો' ગણવામાં આવે છે પરંતુ 'હિન્દુસ્તાન મધ્યેનું એક ઝૂંપડું' નામની પારસી લેખકે લખેલી નવલકથા ગુજરાતની પ્રથમ નવલકથા ગણાય તેમ છે તે જણાવ્યું. અનેક વિગતો, ઇતિહાસકારોએ નોંધેલી બાબતોના ઉલ્લેખ સાથે તેમણે વાત કરી. હાલ વર્તમાનમાં પણ ચાર પારસી નવલકથાકારો છે અને કેટલાંક બહેનોએ પણ પારસી સાહિત્ય સર્જ્યું છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. અધ્યક્ષીય સમાપનમાં ડો. પી સાહેબે સોરાબજી મન્યેરજી દેસાઈ નવસારીના મોટા સાહિત્યકાર હતા. તેમણે ૧૨૬ પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમાં 'તવારિખે નવસારી' (૭૫૦ પાનાં) ઉલ્લેખનીય છે તે વાત યાદ કરી. પ્રમુખ ભગવતીભાઈએ વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીને યાદ કર્યાં અને કહ્યું કે વિશ્વપ્રસાદ કહેતા કે "મને બીજો જન્મ મળે તો હું પારસી કોમમાં જન્મવાનું પસંદ કરું."

સમાપનબેઠકની પૂર્વે પ્રમુખશ્રી ભગવતીભાઈના હસ્તે યજમાન સંસ્થાના અગ્રણીઓ તથા અધિવેશન પ્રસંગે વિવિધ કામગીરીમાં મહત્ત્વનું યોગદાન જેમણે આપ્યું હતું તે મહાનુભાવોનું શાલ ઓઢાડીને સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

સમાપનબેઠકમાં વર્ષ દરમિયાન સદ્ગત થયેલ સાહિત્યકારો અંગે શોક ઠરાવ અને શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવવામાં આવી હતી. અન્ય જરૂરી ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. યજમાન સંસ્થા વતી બાનો ભીખુ સાહિત્ય પ્રસાર ટ્રસ્ટના પ્રમુખ શ્રી મહેશભાઈ કોઠારીએ ભાવસભર ભાષામાં પ્રતિભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો. યજમાનસંસ્થા વતી આભારવિધિ વિરલભાઈ પુરોહિતે કર્યો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી આભારવિધિ વહીવટીમંત્રી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યો હતો. તેમણે ત્રણ બાબતોનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો; ઉત્તારાભોજનની ઉત્તમ વ્યવસ્થા, સમૃદ્ધ વ્યાખ્યાનો તથા શ્રોતાઓની કાબિલેદાદ સામેલગીરી - ખાસ તો વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો. ૧૮૦૦ વ્યક્તિઓનું આ સમૃદ્ધ સમ્મેલન એક યાદગાર ઘટના હતી. તેમણે મહાચેતાદેવી ઇનામવિતરણ સમયે બાળકોના કપાળને ચૂમતાં હતાં તે 'અપૂર્વ દૃશ્ય'ને યાદ કર્યું. આમ ત્રિદિવસીય ૪૫મું અધિવેશન યાદગાર બની રહે તેમ સમ્પન્ન થયું હતું.

અધિવેશનના વિધિસરના ઉદ્ઘાટન પૂર્વે કેટલાક કાર્યક્રમો યોજાયા હતા. જેની નોંધ લેવી જરૂરી ગણાય. તા. ૨૫મીની સવારે ૧૦.૦૦ કલાકે કલાગુરુ જશુભાઈ નાયક દ્વારા તૈયાર થયેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય જગતના ૮૫ જેટલાં તૈલચિત્રોનું પ્રદર્શન શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માના હસ્તે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. આ જ દિવસે બપોરે ૧.૩૦ કલાકે નવસારી નગરમાં સારસ્વતયાત્રા યોજાઈ હતી જેમાં વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, સાહિત્યરસિકો અને સાહિત્યકારો ફુવારા પાસે ગાંધીજીની પ્રતિમા પાસેથી નીકળી અધિવેશન સ્થળે પહોંચ્યા હતા. આ પ્રસંગથી જ યજમાનસંસ્થાનો ઉત્સાહ / ઉમંગ દષ્ટિગોચર થતો હતો.

તા. ૨૪મીની સાંજે ૬.૦૦ કલાકે અગિયાર સાહિત્યકારો દ્વારા અગિયાર શેરી પુસ્તકાલયોનાં ઉદ્ઘાટનો થયાં હતાં. બાળકો દ્વારા, બાળકો અને સૌને માટે ચાલતાં પુસ્તકાલયોનો પ્રારંભ એક શાંત કાંતિનાં પગરણ સમાન હતો. શ્રી સયાજી વૈભવ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય અને શ્રી નરેન્દ્ર હીરાલાલ પારેખ જ્ઞાનધામ, નવસારીના ઉપક્રમે આ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

તા. ૨૪મીની રાત્રે ૮.૩૦ વાગે કવિશ્રી નયન દેસાઈના સંચાલન નીચે અધિવેશનના મંચ પર કવિસંમેલનનું આયોજન થયું હતું જેમાં સર્વશ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા, રઘુવીર ચૌધરી, હરિકૃષ્ણ પાઠક, કિશન સોસા, દક્ષા વ્યાસ, સંધ્યા ભટ્ટ, રીના શર્મા મહેતા, કિરણકુમાર ચૌહાણ,

બકુલેશ દેસાઈ, ધ્વનિલ પારેખ, મહેશ દાવડકર, ગૌરાંગ ઠક્કર, ઇતખાબ અંસારી, રાજેન્દ્ર પટેલ, રમણીક અગ્રાવત વગેરેએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. ભગવતીભાઈએ આ કાર્યક્રમને વોર્મિંગ અપ મેંચ જેવો કાર્યક્રમ કહ્યો હતો.

આ રીતે ચાર દિવસમાં દક્ષિણ ગુજરાતની કલાનગરી નવસારીએ પોતાની કલાપ્રીતિ, સાહિત્યપ્રીતિનો પ્રગાઢ અનુભવ કરાવ્યો હતો.

†

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- v 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- v 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- v 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- v વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- v ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- v પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- v પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- v 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- v 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- v લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- v સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- v પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

નિરાકારમાં વિગલન પામતો કલા-આકાર... | રાધેશ્યામ શર્મા

['સોનેરી ચુંબન' : લેખક : લાભશંકર ઠાકર, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, ૨૦૦૮, પૃ. ૨૨૪, કિંમત : રૂ. ૧૪૫/-]

કવિશ્રી લાભશંકર ઠાકરની નિબંધલેખનયાત્રા ૧૯૮૬માં 'એક મિનિટ'થી શરૂ થઈને ૨૦૦૮માં 'સોનેરી ચુંબન' સુધી પહોંચી. ત્રેવીસ વરસમાં પંદર જેટલા સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા. 'એક મિનિટ'ની ૧૯૯૮માં બીજી આવૃત્તિ પણ થઈ.

'સોનેરી ચુંબન' અભિધાન લેખસંચય કરતાં વિશેષ તો વાર્તા કે નવલકથાનું લાગશે. જેમને પુસ્તક સરનેહ અર્પણ કર્યું છે તે 'સર્જક અશ્વિન મહેતાને' લા. ઠાકરે દસ પત્રો લખેલા. પુસ્તકના શીર્ષક વિશે પ્રકરણ ૬માં એક પત્ર છે જેમાં શ્રી અશ્વિનભાઈના એક ફોટોગ્રાફનો સંદર્ભ આમ છે :

'અને હમણાં જ પાનખરે વૃક્ષોને સોનેરી ચુંબન કર્યું હતું. આ ક્ષણમાં સ્વ (આઈ)નું ભાન પણ નથી. ચેતના મુક્ત છે આ ક્ષણે, સર્વ સંચિતિથી. આ નરી, કેવલ સુંદરતાના અનુભવની ક્ષણ છે. એમાં વસંતથી વિરોધી શિશિરનો કોઈ પ્રતીકાત્મક અર્થબોધ નથી. અદ્ભુત સુંદર આ પંક્તિ છે :

'and the fall had just kissed the tress yellow.'

'ઋતુચક્ર છે. 'છે' તે 'છે.' એને માત્ર જોવું તે સત્ય છે, તેથી સુંદર અને તેથી શિવ છે. જ્યાં એક છે ત્યાં ત્રણે છે.'

અશ્વિન મહેતા છબીસર્જક સાથે નોંધનીય ગદ્યસર્જક છે. કેમેરાના લેન્સમાં વિવિધ અંગલથી પદાર્થને, પ્રકૃતિને અને વ્યક્તિને ફ્રેમ કરી તે નિજી કલાદષ્ટિથી વાસ્તવને ઝીલી ઝડપે છે. એમના 'હેપનિંગ્ઝ' નામક ફોટોગ્રાફ્સ પ્રદર્શનના અનુષંગે અંગ્રેજીમાં 'ફોટોગ્રાફર્સ ડાયરી' મિત્રભાવે લા. ઠા.ને વાંચવા મોકલી એના પ્રતિસાદમાં આ પુસ્તકમાં ૧૦ પત્રો ઉપલબ્ધ છે.

છબી-ડાયરી જોઈ-વાંચી પત્રો પાઠવનાર પોતે સર્જક કવિ છે, એટલું જ નહિં, 'બિઈંગ' વિશે અત્રત્તર ચિંતનચંકમણમાં લક્ષ્યાર્હ રુચિ ધરાવે છે માટે તો છબીકારને લખે છે : 'આ તમારા beingના પર્યાય સમો ઊંડો, શાંત ચેતોવિસ્તાર છે. કલાનું રૂપ, કલાનો આકાર પણ એના personal સ્વરૂપને ત્યજી દઈને impersonal નિરાકારમાં વિગલિત થતો અનુભવાય છે, ભાવક ચેતનામાં' (પૃ. ૨૪)

સાર્ત્ર સાહેબ 'બિઈંગ એન્ડ નર્થિંગનેસ'નો ગ્રંથ આલેખે, વિવેચક એલિયટ 'ઓબ્જેક્ટિવ કોરિલેટિવ'નો મુદ્દો ઉપસાવે, ગીતાકાર 'અનાસક્તિ'નો મહિમા કરે - આવાં તત્ત્વદર્શનોમાં આખરે 'બિન-અંગતતા'ની કલાસ્થિત ભાવમુદાઓય વિલસતી આવી છે. લાભશંકર, કલાનો આકાર નિરાકારમાં વિગલિત થતો ભાવકમાં નીરખે છે ત્યાં કૃષ્ણમૂર્તિ જેને 'ચોઈસલેસ

અવેરનેસ' કહે છે એ અન્દૈત તરફનો ઇશારો છે. સત્ય સુંદર અને શિવ રૂપે ઐક્યમાં ઉપસ્થિત છે, ત્યાં જ રસ વહે છે.

'સોનેરી ચુંબન'ના ૩૯ (ઓગણચાલીસ) લેખોમાં નિબંધકારની નિસબત મુખ્યત્વે 'રસ' અને 'ચેતન' તત્ત્વને પરિલક્ષિત કરે છે. દા.ત. 'શુદ્ધ કળા રહીનેય કળાકૃતિ શોધક અને ચેતોવિસ્તારક બની રહે' (પૃ. ૧૬૨), 'મંથનચેતનાને ઉદ્દીપિત કરતી શ્રી સુમન શાહની વાર્તા' (પૃ. ૧૯૭), 'રસરૂપ ચૈતન્ય સિંચતી ચેખોવની પ્ર-ભાવક વાર્તા ચોર' (પૃ. ૧૨૨), 'શ્રી હરીશ નાગ્રેયાની રસસિદ્ધ ટૂંકી વાર્તા 'ઓલા ખાતો માણસ' (પૃ. ૧૯૦), 'શ્રી રાધેશ્યામ શર્માની એક અપૂર્વ રસસિદ્ધ વાર્તા (પૃ. ૧૭૬), 'ચેતોવિસ્તારક સર્જક ચેખોવની એક ટૂંકી વાર્તા' (પૃ. ૧૩૦), 'કવિ યોગેશ જોષીની પ્રભાવક લાંગર પોએમ : 'જેસલમેર', (પૃ. ૯૦).

આવા બધા લેખોની રચના અદ્યતન વિવેચનની પરિભાષા, ક્રિટિકલ જર્ગનને અંગત રસાનુભૂતિથી અલગ રાખી પોતાની કહેવાય એવી જાગરુક ભાવકચેતનાથી નિબંધકારે કરી છે. હા, સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી પરિભાષાનો પ્રસાર અને ભાર ઘણા બધા લેખોમાં ડોકાય પણ દુર્બોધતા કે અવિશદતા ભાગ્યે જ જોવા મળે.

કવિ ન્હાનાલાલની કૃતિ 'વિહંગરાજ તરસ્યા ઊડે રે'ના ઉક્યનસંગ્રાથમાં 'બ. ક. ઠા.ની કાવ્યરચના શાપું ત્હને : એક નાસ્તિકનો શાપોદ્ગાર (પૃ. ૪૨) વાંચીએ ત્યારે લેખકની લેખિની-સંચેતના, માધુરી અને સ્થાણુવત્ નાસ્તિકતાનો પૂરતો પરિચય આપે છે !

બળવંતરાય ઠાકરે સકળ કલાવ્યાપારને 'સ-ભાન' કહ્યો જ હતો એ સંદર્ભમાં લાભશંકર ઠાકરનું અનુમોદક વિધાન છે :

“કોઈ પણ કળા સ-ભાન છે, કવિતા પણ. આખરે તો તે કળા છે. તે રચના છે. ચેતના હોતી નથી. સર્જનની ક્ષણોમાં ચેતના ભાનસહિત હોય. રચનાકાર સર્જક, પૂર્ણ નાસ્તિકતા યુગપદ્, બિનંગત ભાવદષ્ટિથી સર્જનમાં સક્રિય હોય, તે રચનાના અંશ રૂપે જ રચનાની બહાર આવે.” (પૃ. ૮૮).

પૂર્વસૂરિ બ. ક. ઠા. હોય, કવિ નિરંજન ભગત હોય કે સર્જક લાભશંકર ઠાકર હોય - આ સૌ કળાતત્ત્વમાં અનસ્યૂત સ-ભાનતાને પેખી-પોંખી શક્યા છે પણ અધુનાતન વિવેચનોમાં ગંભીર પ્રયોગોને પણ સભાનતાના કોઠામાં નાખી અવમૂલ્યાંકન કરવાની યાંત્રિકતા દેખાય ત્યાં વિવેક ચૂકી જવાય. આવાં ઉદાહરણોમાં 'સભાનતા'ની સામે 'સહજતા'ની અતિ પ્રતિષ્ઠા કરવા જતાં સભાનતામાં પણ પરોક્ષ સહજતા હોવાનો મુદ્દો વીસરાઈ જાય છે. વસ્તુતઃ સહજતામાં સભાનતા અને સભાનતામાં સહજતા વિશુદ્ધ કલામાં અન્દૈત સ્વરૂપે ઉપસ્થિત હોય.

શુદ્ધ કળામાં કોઈ પ્રકારની આભડછેટિયા, અસ્પૃશ્યતા નથી. હિન્દીના સુવિખ્યાત કથાસર્જક પ્રેમચંદ્રજીની વાર્તા 'પોષની રાત' વિશે લેખકનું વાર્તિક મનનીય છે :

'શુદ્ધ કળા રહીનેય કળાકૃતિ શોધક અને ચેતોવિસ્તારક બની રહે' (પૃ. ૧૬૨).

લા. ઠાકર, ટાગોરના ઓછા સંભાવક નથી. અહીં રવીન્દ્રનાથની કાવ્યકૃતિ 'હું શું જાણું, શું જાણું'નું રસદર્શન છે, એની સાથે કવિવરની જાણીતી વાર્તા 'પોસ્ટ માસ્તર'નો આસ્વાદ-આલેખ પણ છે. (પૃ. ૧૧, તથા પૃ. ૧૪૭)

કવિશ્રી રમણીક સોમેશ્વરની કાવ્ય-આકૃતિ માટે લેખક આ સમુચિત રીતે 'સાશ્વર્થ આનંદ' વ્યક્ત કરે છે તો કવિશ્રી યોગેશ જોષીની લાંગર પોએમ 'જેસલમેર'ની પ્રભાવકતા આ કથનમાં

વ્યક્ત કરે છે : 'કાવ્યમાં ક્યાંય અન્ય સાથેનો સંઘર્ષ નથી. રચનામાં સાદ્યંત લયાત્મક પ્રોઝના પ્ર-ભાવક ઝંકારો છે... લાંગર પોએમ છે, પણ ઘનગાત્ર લાઘવ છે... કવિની - અનન્ય કાવ્યરચના છે. (પૃ. ૯૮).

સુંદરમ્નું સંસ્મરણ (પૃ. ૭૦), રમણલાલ જોશી પાસે સર્જકો-પંડિતોની પત્રસંપદા અને ડાયરી માટેની માંગ (પૃ. ૧૧૫), ઘનશ્યામ દેસાઈની પ્રખ્યાત વાર્તા 'ગોકળજીનો વેલો'ના આસ્વાદ સાથે 'પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ'ના સંચય વિશે રાધેશ્યામ શર્માને ૧૬ (સોળ) રસદર્શક પત્રો, સુમન શાહની 'લેટ્સ મિક્સ અપ'માં પ્રકટેલ મંથનચેતના (પૃ. ૧૯૮) જેવા નિબંધો સાથે 'ખેવના'ના તંત્રીને 'કેહિયત' રૂપે મોકલેલું અ-છાંદસ રચનાઓ વિશેનું ધ્યાનપાત્ર વાર્તિક :

‘હા, રચનાએ રચનાએ અછાંદસ કાવ્યના લયમાં અનન્યતા હોય. લાંગર પ્રોઝ પોએમમાં તો ભાવાન્તરોના વર્ણાંકો સાથે લયાન્તરનો શ્રવણીય સાક્ષાત્કાર થાય’ (પૃ. ૧૦૦).

સુશો પામી જાય કે અછાંદસ કાવ્યના લયમાં અનન્યતા હોય, એની ભેળા 'શ્રવણીય' સાક્ષાત્કાર કેવળ લાંગર પ્રોઝ પોએમમાં જ હોય એવું નથી. પ્રલંબ છંદોબદ્ધ રચનામાં ભાવાન્તરોના વર્ણાંક સાથે લયાન્તર આવે એ સ્વાભાવિક છે - એ જ રીતે લાંબી અછાંદસ રચનામાં પણ ભાવાન્તરો સાથે શ્રવણીય લયાન્તર ગૂંથાઈ આવે ખરું.

'સોનેરી ચુંબન'ના રસનિર્દેશક પ્ર-વાસમાં એક સામાન્ય લાગતી વિગત નોંધપાત્ર તથ્ય રૂપે ઊભરી આવી. કવિની સંસિદ્ધ રૂપ-છાયાની પાછળ દશથી વધુ નવલ-કથાઓના આલેખકની ભાવમુદ્રા કેમ ઢંકાઈ જતી હશે ?! સિલાસ પટેલિયા યા રઘુવીર ચૌધરી જેવા (ક્યારેક) આસ્વાદ કરાવે, અથવા નાનુભાઈ નાયક નવલકથાકાર ઠાકર પાસે 'કેહિયત' લખાવે; ત્યારે એમનાં ચરિત્રો વિશે લાભશંકર કથાસર્જનપરક અભિગમ આમ પ્રસ્તુત કરે :

‘રીજનરેશન ઝંખતાં ચરિત્રોમાં માનવીય નવજીવનના અવતરણમાં મારો આનંદ છે. To see is to act. દર્શન વચનમાં અને ધબકતાં ચરિત્રોનાં કર્મ રૂપે જીવન રૂપે સાક્ષાત્ જોવું તે સર્જકની માનવીય આશા અને આનંદ છે.’ (પૃ. ૧૨૧)

સર્જક અશ્વિન મહેતા 'કેમેરામાંથી 'સોનેરી ચુંબન' જુએ છે, નવલકથાકાર-કવિ લાભશંકર રમ્ય કાવ્ય-નાટ્ય-નિબંધમાં સાક્ષાત્ જીવન આલેખે છે...

r

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

સાહિત્યસિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણીનો આરંભ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા સાહિત્યસિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું આયોજન થયું છે. આરંભે આ શ્રેણી અંતર્ગત પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યવિચારની તુલનાત્મક ચર્ચા કરતાં વ્યાખ્યાનો દર મહિને વિવિધ વિદ્વાનો દ્વારા થશે. તેનું પહેલું વ્યાખ્યાન ૨ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૦ને મંગળવારે સાંજે ૫.૩૦ કલાકે જાણીતા આધુનિક વિવેચક અને સર્જક ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 'રસસિદ્ધાન્ત અને અભિગ્રહણસિદ્ધાન્ત (રિસેપ્શન થિયરી)' વિશે આપશે. સાહિત્યસિદ્ધાન્તની વધુ ને વધુ નિકટ જવાય, પૂર્વ અને પશ્ચિમના કાવ્યવિચારની તુલનાત્મક ચર્ચા થાય તેમજ નૂતન પ્રવાહોની જાણકારી મળે એવો આ શ્રેણીનો ઉદ્દેશ છે. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ રૂપે આ શ્રેણીમાં જોડાય તેવી અપેક્ષા છે. આ ઉપરાંત રસ ધરાવનાર સૌને નિમંત્રણ છે.

S

સાહિત્ય પરિષદના સુધારેલા બંધારણ અનુસાર ચૂંટાયેલા ૪૦ સભ્યો ઉપરાંત દસ સભ્યો પસંદ કરવાના હોય છે. પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની તા. ૨૨-૧૧-૦૯ની બેઠકમાં આ માટેનાં ધોરણો વિચારાયાં હતાં અને મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો પાસે નામનાં સૂચનો (બાયોડેટા સાથે) મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં. સૂચનો રૂપે કુલ ૫૧ નામ મળ્યાં હતાં. નામપસંદગી માટે કાર્યવાહક સમિતિએ નીમેલ સમિતિની બેઠકમાં નીચેના સભ્યોને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે :

૧. દીપક રાવળ (પાલનપુર), ૨. યામિની વ્યાસ (સુરત), ૩. રાજેશ પંડ્યા (વડોદરા), ૪. સંજુ વાળા (રાજકોટ), ૫. જયદેવ શુક્લ (સાવલી), ૬. હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ (ગાંધીનગર), ૭. માવજી મહેશ્વરી (કચ્છ), ૮. મીનળ દવે (ભરુચ), ૯. રજની દવે (અમદાવાદ), ૧૦. પ્રવીણ ગઢવી (ગાંધીનગર)

આ સભ્યોની મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય તરીકેની મુદત તા. ૧-૧-૨૦૧૦થી ૩૧-૧-૨૦૧૩ હશે.

વહીવટી મંત્રી

S

(૧) ૨૫-૧૧-૦૯ - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને 'બુધસભા', ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે સદ્. યશવંત પંડ્યા સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળાનું આ વર્ષનું વ્યાખ્યાન શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે 'નાટ્યકાર તરીકેની કેહિયત' એ વિષય પર 'શિશુવિહાર' - ભાવનગર મુકામે આપ્યું હતું. અધ્યક્ષ શ્રી તખ્તસિંહ પરમારની ઉપસ્થિતિમાં શ્રી પ્રદીપભાઈ શેઠે સંચાલન કર્યું હતું.

(૨) પરિષદના ઉપક્રમે સદ્. વ્રજલાલ દવે વ્યાખ્યાનમાળાનું (શૈક્ષણિક) વ્યાખ્યાન શ્રી

સુરેશભાઈ શુક્લે 'પ્રવર્તમાન શિક્ષણની મર્યાદાઓ અને એ દૂર કરવાના ઉપાયો' વિષય પર તા. ૨૭-૧૧-૦૮ની સાંજે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં આપ્યું હતું. શ્રી સુરેશભાઈના ધારદાર વક્તવ્ય પછી સારી એવી ચર્ચાઓ થઈ હતી અને શિક્ષણક્ષેત્રે સૌએ કાર્યરત બની પ્રશ્નો ઉકેલવાનાં કાર્યમાં જોડાઈ જવાની અનિવાર્યતા સૌએ અનુભવી હતી.

(૩) પરિષદ અંતર્ગત શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું બીજું વ્યાખ્યાન મહારાષ્ટ્રના આદિવાસી જિલ્લા ગડચિરોલીની SEARCH સંસ્થાના નિયામકશ્રી ડૉ. અભય બંગે 'મહાત્માસે મુલાકાત' વિષય પર તા. ૨૮-૧૧-૦૮ની સાંજે પરિષદ ભવનમાં આપ્યું. મહાત્મા ગાંધી સાથેના પોતાના પ્રત્યક્ષ નહીં, પણ પરોક્ષ સંબંધની - આંતરિક સંબંધની વાત આત્મકથનાત્મક કહીએ તેવી શૈલીમાં હૃદયમાંથી ઊઠતી વાણીમાં આલેખી હતી. સૌ શ્રોતાઓ અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા.

‘પાક્ષિકી-પર્વ’

(૪) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત તા. ૨૯-૧૧-૦૮ના રોજ શ્રી સુમન શાહની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં પાક્ષિકી-પર્વનું આયોજન થયું હતું. સવારે ૯-૩૦ વાગ્યે વાર્તાની બેઠક શરૂ થઈ હતી. પ્રારંભે પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ પાક્ષિકીની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. અતિથિવિશેષ સુમન શાહે વાર્તાની ચર્ચા કરતાં વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે સાહિત્યના માધ્યમ તરીકે વાર્તા અત્યારે સૌથી સબળ માધ્યમ છે. વાર્તા લખવાનું સરળ લાગે, પણ ખરેખર એવું નથી. વાચક વિશે આપણે ત્યાં બહુ ઓછું વિચારાય છે. વાર્તાવાચકોને પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. એકમેકની સામે - સાથેની સહઉપસ્થિતિમાં વર્તમાન પ્રશ્નોને વાર્તા સાથે જોડવા જોઈએ. કલાના સનાતન પ્રશ્નો વાર્તામાં આવવા જોઈએ. એ માટે આવા વર્કશોપ પણ ખૂબ જરૂરી છે. આ રીતે તેમણે ટૂંકી વાર્તાના કલા-કસબની વાત કરી હતી.

વાર્તાઓનું પઠન સર્વશ્રી પ્રજ્ઞાબહેન પટેલે ‘ડામચિયું’, ભારતીબહેન ર. દવેએ ‘માટીનો સાદ’, ધરમાભાઈ શ્રીમાળીએ ‘પડીકું’, જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે ‘ડિયર SILU સિ.....લુ’, નવનીત જાનીએ ‘બાઘાંતર’, અજીત ઠાકોરે ‘રજોટી’, દીવાન ઠાકોરે ‘મારું સત્ય’ અને સુમન શાહે ‘.....’ કર્યું હતું. વાર્તાપઠન પછી ચર્ચા દરમિયાન ‘ફોકલ પોઇન્ટ’, સિંગલ ઇફેક્ટ, પ્રત્યક્ષીકરણનો પ્રશ્ન, નિબંધની ભાષા, રંગરાણી વર્ણનો, વાર્તામાં જેટલો સંઘર્ષ પ્રાણવંત થાય એટલી વાર્તા વધુ સારી. મોટાભાગની વાર્તાઓમાં પ્રસ્તારનો પ્રશ્ન, વાર્તાની અવધારણા કરવી, એનું ચિંતન-મનન કરવું એ આખી પ્રક્રિયા થવી જોઈએ - જેવા પ્રશ્નો ઊભા થયા હતા તેમજ વાર્તા વાંચવાની હોય કે સાંભળવાની એવો પ્રશ્ન પણ થયો હતો.

અજિત ઠાકોરે અંતે કહ્યું હતું કે આજનો ઉપક્રમ મહત્ત્વનો છે. સરેરાશપણ સામે તીવ્ર અસંતોષ થવો જોઈએ તો જ સાહસની છલાંગ લગાવી શકાય. વાર્તાકારોનો જાત સામેનો અસંતોષ હથોટી આવી ગઈ છે, પણ એ મર્યાદા ન બને તે જોવાનું છે. સમગ્ર પાક્ષિકી પર્વમાં ૩૦ જેટલા વાર્તાકારો અને વાર્તાભાવકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. વાર્તાલેખનમાં કેવાં કેવાં ભયસ્થાનો છે તેનાથી સૌ સચેત બન્યા હતા. અંતમાં પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સૌનો આભાર માન્યો હતો.

(૫) પરિષદ અને પત્રકારત્વ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન શ્રી દિનેશભાઈ શુક્લે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પત્રકારત્વ વિભાગમાં તા. ૨-૧૨-૦૮ને બપોરે ‘ગુજરાતી અખબારો વિશેનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો’

વિષય પર આપ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પ્રશ્નોત્તરી અને ચર્ચાઓ સારા પ્રમાણમાં રહી હતી. (૫/૧) પરિષદના રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે શ્રી દેવવ્રત રાય દિગ્દર્શિત દસ્તાવેજી ચિત્ર ‘Painted Walls : Murals of Shantiniketan’ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું - તા. ૨-૧૨-૦૮, સાંજે, ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર.

ગ્રંથગોષ્ઠિ

(૬) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર દ્વારા યોજાતા ‘ગ્રંથગોષ્ઠિ’ કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૮-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ શ્રી મીનળબહેન દવેએ મરાઠી લેખિકા સુનિતા દેશપાંડેની સંસ્મરણાત્મક કથા ‘મનોહર છે તો પણ’ વિશે આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પારુલબહેને શરૂઆતમાં ‘ગ્રંથગોષ્ઠિ’ની ભૂમિકા બાંધી મીનળબહેનનો પરિચય આપ્યો હતો. ઇતુભાઈ કુરકુટિયાના આભારદર્શનથી કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો.

(૭) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાતા ‘પાક્ષિકી’ના ઉપક્રમે તા. ૩-૧૨-૦૮ના રોજ ગુરુવારે સાંજે ૬.૦૦ વાગ્યે વાર્તાકાર, કવિ, નવલકથાકાર શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે ‘સાવકી માનો પત્ર’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તારસિક ભાવકોએ એક જુદી જ વાર્તા માણ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. ચર્ચાને અંતે મણિલાલ હ. પટેલે કહ્યું હતું કે વાર્તા મુક્ત મને લખાવી જોઈએ. બંધિયારપણામાંથી આજની વાર્તાએ બહાર આવવાની જરૂર છે.

- ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

(૭/૧) તા. ૧૭-૧૨-૦૮ ‘સર્જકો સાથે સંવાદ’ અંતર્ગત શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે શુદ્ધ લેખન વિશેની ચર્ચા - વિચારવિનિમય રાખ્યો હતો.

ગુર્જર ગિરા ગદ્યવૈભવ

(૮) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને પ્રગતિ મિત્રમંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૧૫ નવેમ્બરે એમ. કે. ડાઈસ્કૂલ (બોરીવલી) ખાતે વિશાળ શ્રોતાગણની ઉપસ્થિતિમાં અનોખો ગદ્યોત્સવ ઊજવાયો. ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાંથી, થોડી કૃતિઓના સરસ ગદ્યાંશોનું ગુજરાતી રંગભૂમિનાં પ્રખ્યાત કલાકારોએ પઠન કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્ય, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મુનશી, મેઘાણી, ગુણવંતરાય આચાર્ય, દર્શક, સ્વામી આનંદ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, પન્નાલાલ, ધીરુબહેન, દિનકર જોષી, ઇલા આરબ મહેતાની કૃતિઓમાંથી, સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાંથી અલગ અલગ ગદ્યછટા પ્રગટાવતા ગદ્યાંશોનું ઉત્કર્ષ મજમુદાર, સનત વ્યાસ, મિનળ પટેલ, મેહુલ બૂચ, મનોજ શાહ, તરુ કજારિયા અને વર્ષા અડાલજાએ ભાવવાહી રીતે પઠન કર્યું. કાર્યક્રમની પરિકલ્પના અને આલેખન વર્ષા અડાલજા અને ઇલા આરબ મહેતાનાં હતાં, રજૂઆત વર્ષા અડાલજા. અંતમાં સમગ્ર શ્રોતાગણે ઉત્સાહથી જય જય ગરવી ગુજરાતનું સમૂહગાન કર્યું હતું.

- વર્ષાબહેન અડાલજા

(૯) પરિષદના ઉપક્રમે સદ્. વ્રજલાલ દવે વ્યાખ્યાનમાળાનું સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાન શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ‘ગદ્યમાં સર્જનાત્મક આવિર્ભાવ’ વિષય પર તા. ૧૯-૧૨-૦૮ની સાંજે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં ઉપપ્રમુખ શ્રી હરિકૃષ્ણભાઈની અધ્યક્ષતામાં આપ્યું હતું. ગુજરાતી નિબંધકારોના નિબંધોમાંથી ઉદ્ધરણો ટાંકી વાતને વિશદતાથી રજૂ કરી હતી.

(૧૦) પરિષદ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા અને પરિષદની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉમદા સહયોગ

આપનાર પરિષદપ્રેમીઓનું ગૌરવ કરવાનો એક કાર્યક્રમ તા. ૨૦-૧૨-૦૮ની સાંજે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં યોજાઈ ગયો. સન્માનિત થનારા મહાનુભાવો હતા શ્રી ધીરુ પરીખ, શ્રી રમેશ બી. શાહ અને શ્રી પ્રદીપ ખાંડવાલા. શ્રી હરિકૃષ્ણભાઈએ ધીરુભાઈ વિશે, શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પ્રદીપભાઈ વિશે અને શ્રી રઘુવીરભાઈએ રમેશભાઈ વિશે પરિચય આપતાં તે સૌનાં વ્યક્તિત્વનાં વિશિષ્ટ પાસાંઓ તરફ નિદેશ કર્યો હતો. ત્રણે સન્માનિત મહાનુભાવોએ વિનમ્રતાભર્યો પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. શ્રી મનસુખભાઈએ સંચાલન કર્યું હતું અને અનિલા દલાલે આભારવિધિ. અધ્યક્ષસ્થાને પ્રમુખશ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

(૧૧) તા. ૨૫-૨૬-૨૭ ડિસે. ૨૦૦૮ નવસારી મુકામે પરિષદનું ૪૫મું અધિવેશનપ્રમુખ શ્રી ભગવતીભાઈ શર્માની અધ્યક્ષતામાં ઊજવાઈ ગયું.

ચી. મં. ગ્રંથાલય 'રાષ્ટ્રીય ગ્રંથસપ્તાહ' તા. ૧૪-૧૧-૦૮થી ૨૦-૧૧-૦૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં 'રાષ્ટ્રીય ગ્રંથસપ્તાહ'ની ઉજવણી નિમિત્તે તા. ૧૪-૧૧-૦૮થી તા. ૨૦-૧૧-૦૮ દરમ્યાન વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન તેમજ ચરિત્રાત્મક વિગતો સાથે સાહિત્યકારોના ફોટાઓનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. (શ્રી કલ્પનાબહેન પરીખ જેઓ ગ્રંથાલયમાં બાળવિભાગ અન્વયે માનદ્ સેવા આપી રહ્યાં છે તેમણે સાહિત્યકારોના ફોટાઓ અને તે માટેની વિગતો રસપૂર્વક તૈયાર કરી હતી તેમજ કવિઓની કાવ્યપંક્તિઓની એક નાની પુસ્તિકા પણ છપાવી હતી.)

તા. ૧૪-૧૧-૦૮ના રોજ શ્રી રૂપલબહેન મહેતાએ ઉદ્ઘાટન કરી પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકી કાર્યક્રમની શરૂઆત કરી હતી. ગ્રંથાલયની પ્રાથમિક વિગતો અને પ્રવૃત્તિ વિશે શ્રી દીપ્તિબહેને વાત કરી.

તા. ૧૫-૧૧-૦૮ ને રવિવારે સવારે 'જંગલ-બુક' ફિલ્મ બતાવી હતી અને સાંજે ૪ વાગે ચિત્રસ્પર્ધામાં વિવિધ સ્કૂલો (વિશ્વ વિદ્યાલય, સી. એન., સાર્થક, નવરંગ, માઉન્ટ કાર્મેલ, લોયોલા, નિર્માણ, સ્કુમ, શારદામંદિર, ડી.પી.એસ, અંકુર)નાં કુલ ૪૮ બાળકોએ ભાગ લીધો હતો. શ્રી કલ્પનાબહેન અને શ્રી બિંદુબહેને કાર્યક્રમનો દોર સંભાળ્યો હતો. શ્રી રૂપાબહેન તરફથી વિજેતાઓને ઇનામ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

તા. ૧૬-૧૧-૦૮ના રોજ બાળગીત-જોડકણાં સ્પર્ધામાં વક્તા અને નિર્ણાયક તરીકે શ્રી રૂપાબહેન શેઠે કાર્યક્રમ સંભાળ્યો હતો. જેમણે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારો અને શુદ્ધ ગુજરાતીને મહત્ત્વ આપી બાળકોની સાથે ગીતો ગાતાં-ગવડાવતાં કાર્યક્રમ પૂરો કર્યો હતો. વિજેતાઓને ઇનામમાં ગ્રંથાલય તરફથી પુસ્તકો આપવામાં આવ્યાં હતાં.

તા. ૧૭-૧૧-૦૮ના રોજ 'મારું પ્રિય પુસ્તક'નો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. વિશ્વવિદ્યાલય અને નવરંગ સ્કૂલનાં બાળકોએ 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'ગીતા', 'સત્યના પ્રયોગો' અને 'ફાધર વાલેસ' વિશે વાત કરતાં નિર્ણાયક શ્રી કલ્પનાબહેને બાળકોને હલકા-ફુલકા વિષયો પસંદ કરી 'મિયાં ફુસકી', 'છેલ અને છબો', 'રંગલો-રંગલી' વિશે હળવી વાતો કરી મગજ પર ભાર ન પડે તેવી રીતે વાત કરવા માટે વાલીઓ તેમજ શિક્ષકોને સંબોધ્યા હતા.

તા. ૧૮-૧૧-૦૮ના રોજ શ્રી પિંકીબહેન પંડ્યાનું 'ભાષાશુદ્ધિ અને વ્યાકરણ' પર વક્તવ્ય રાખવામાં આવ્યું હતું. શ્રી પિંકીબહેને ગુજરાતીના પાયાના શબ્દો, ધ્વનિ અને એકસરખા શબ્દોના ઉચ્ચારણ અને અર્થ પ્રત્યેની સભાનતા વિશે વાત કરી શ્રોતાઓને આકર્ષ્યાં હતા. શ્રી

ગંગારામભાઈએ આભારવિધિ કરી હતી.

તા. ૧૯-૧૧-૦૮ના રોજ બાળવાર્તા-કથન સ્પર્ધાના વક્તા અને નિર્ણાયક શ્રી યશવંતભાઈ મહેતાનો પરિચય આપી શ્રી ગંગારામ વાઘેલાએ કાર્યક્રમની શરૂઆત કરી હતી. શ્રી યશવંતભાઈએ વિવિધ સ્કૂલોમાંથી આવેલાં બાળકોને વિજ્ઞાન-શોધ વિશે તેમજ બાળકોના વ્યક્તિત્વ-ઘડતર વિશે વાત કરી હતી. શ્રી રૂપાબહેન શેઠે આભારવિધિ કરી હતી.

તા. ૨૦-૧૨-૦૮ના રોજ બાળરમતો (જેવી કે, કહેવતો, પૌરાણિક પાત્રો, રાષ્ટ્રની વિગતો)નું આયોજન શ્રી કલ્પનાબહેન પરીખે કર્યું હતું. વિવિધ સ્કૂલોનાં ૫૫ બાળકોએ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મેળવતાં આનંદપૂર્વક રમતોમાં રસ લીધો હતો. સમય પછી આવનાર કેટલાંક બાળકોને નિરાશ પણ કરવાં પડ્યાં હતાં. શ્રી બિંદુબહેન તરફથી ભાગ લેનાર બાળકોને પેન્સિલ, રબર, સંચો આપવામાં આવ્યાં હતાં. વિજેતાઓને શ્રી રૂપાબહેન શેઠ તરફથી ઇનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં.

આખા સપ્તાહ દરમ્યાનના કાર્યક્રમનું સમાપન શ્રી દીપ્તિ શાહે કર્યું હતું.

દીપ્તિ શાહ

ગંગારામ વાઘેલા

'રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સપ્તાહ' દરમ્યાન મળેલી દાનની વિગત

– શ્રી કલ્પનાબહેન પરીખ તરફથી ચરિત્રાત્મક વિગતો સાથે સાહિત્યકારોના ફોટાઓને તૈયાર કરી લેમિનેશન કરાવવાનો તમામ ખર્ચ રૂ. ૩૦૦૦/-

– શ્રી રમેશભાઈ પટેલ તરફથી લેમિનેશન મશીનની ગ્રંથાલયને ભેટ.

૧

માતૃભાષા વંદનાયાત્રા

ગુજરાતી ભાષાને બચાવવાના હેતુસર ગુજરાતના આદરણીય શિક્ષક ડૉ. ગુણવંત શાહના નેતૃત્વ હેઠળ ૩૦ જાન્યુઆરીથી ૬ ફેબ્રુઆરી દરમિયાન જૂનાગઢથી સુરત સુધી માતૃભાષા વંદનાયાત્રા થશે તેમાં વિવિધ સ્થળોએ ગુજરાતના સારસ્વતો ઉપસ્થિત રહેશે.

‘વાસ્યાં કમાડ હવે ખોલો’નું વિમોચન

કવિ-વાર્તાકાર રમણ વાઘેલાના કાવ્યસંગ્રહ ‘વાસ્યાં કમાડ હવે ખોલો’નું વિમોચન શ્રી પ્રવીણ ગઢવીના વરદ હસ્તે થયું હતું ત્યારે ગાંધીનગર સાહિત્યસભાના પ્રમુખ ભાનુપ્રસાદ પુરાણી, બૃહસ્પતિ સભાના પ્રમુખ કનૈયાલાલ પંડ્યા, દલિત વિચારમંચ ‘અવિકાર’ના પ્રમુખ ચંદુ મહેરિયા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કાર્યક્રમના અધ્યક્ષપદે શ્રી આર. એમ. પટેલ હતા.

હરીશ ઠાકરને ગૌરવ પુરસ્કાર

ચરોતરના કવિ-નાટ્યકાર હરીશ ઠાકરને સંગીત-નાટક અકાદમી દ્વારા મંત્રીશ્રી ફકીરભાઈ વાઘેલાના હસ્તે ડિસેમ્બર માસમાં ‘ગુજરાતી ગૌરવ પુરસ્કાર’ અર્પણ થયો હતો. તે પ્રસંગે નાટ્ય-કળા ક્ષેત્રે સંકળાયેલા અનેક કલાકારો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકમિલનનો પાંચમો સમારોહ

૧૪, ૧૫ નવેમ્બરના રોજ ઇન્ડિયા ઇન્ટર કોન્ટિનેન્ટલ કલ્ચર એસોસિએશન, રાઈટર્સ ક્લબ ઇન્ટરનેશનલ અને કાફલા ઇન્ટર કોન્ટિનેન્ટલ, ચંડીગઢના ઉપક્રમે થયો ઇન્ટરનેશનલ રાઈટર્સ ફેસ્ટિવલ ઇન્ડિયાનો સાહિત્યિક કાર્યક્રમ જયપુર ખાતે યોજાઈ ગયો. એમાં જયંતિ એમ. દલાલ ગુજરાતી લેખક ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ગઝલ એવોર્ડ

ગઝલસભા, વડોદરાએ ૨૦૦૮ના વર્ષના શ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહનો એવોર્ડ શ્રી દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’ના ગઝલસંગ્રહ ‘થીજી ગયેલી ક્ષણ’ને એનાયત થશે.

વિશ્વકોશના ૨૫મા ગ્રંથ ને બાળવિશ્વકોશનું વિમોચન

આજરોજ યોજાયેલા, ગુજરાતી વિશ્વકોશનો ૨૫મો ગ્રંથ, બાળવિશ્વકોશનો પ્રથમ ગ્રંથ, ગુજરાતી વિશ્વકોશની સમગ્ર ગ્રંથશ્રેણી તથા સાત પુસ્તકોના વિશિષ્ટ ગ્રંથોત્સવના વિમોચન સમારોહમાં ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ જણાવ્યું કે મોટા રસ્તાઓ, ગગનચુંબી મકાનો અને ટેકનોલોજીની પ્રગતિને આપણે પ્રગતિ કહીએ છીએ, પણ કલા અને સાહિત્ય માનવીમાં દિવ્યતા લાવે છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશ દ્વારા ભાષા અને સંસ્કૃતિનું એવું કામ થયું છે કે તે અનેક પેઢીઓને પ્રેરણા આપશે. ધીરુભાઈ ઠાકરની અઢી દાયકાની એક જ ધ્યેયથી કરેલી સાધનાપ્રવૃત્તિને હું વંદન કરું છું.

૫૨૫ v જાન્યુઆરી, ૨૦૧૦

સમારંભમાં આશીર્વાચન આપતાં પૂજ્યશ્રી મોરારિબાપુએ જણાવ્યું કે આ એક ઋષિકાર્ય છે જે કદી પુરાતન થવાનું નથી અને સનાતન રહેશે. ગુજરાતી વિશ્વકોશ પંચ બતાવનારો ગ્રંથ બનશે. વિશ્વકોશની વિશેષતા એ છે કે પોતે કાર્યનો યશ ન લઈને બીજાને યશ આપવા આતુર હોય છે.

જ્યારે જાણીતા ચિંતક શ્રી ગુણવંત શાહે ઋગ્વેદથી રણોત્સવ સુધી જ્ઞાનની વિભાવના દર્શાવીને કહ્યું કે આજે માતૃભાષા પર જોખમ છે ત્યારે ગુજરાતી વિશ્વકોશ એક મોટું આશાસ્થાન છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય તે ઈશ્વરનિષ્ઠ હોય તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન સાથે આધ્યાત્મિકતા તરફ લઈ જનારી પ્રવૃત્તિ છે.

વિશ્વકોશના મુખ્ય સંપાદક શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે ‘ભાષા રક્ષિત રક્ષિતા’ એટલે કે ‘ભાષાને તમે સાચવો, ભાષા તમને સાચવશે’ એમ કહીને ઉમેર્યું કે વિશ્વકોશ ઉભયને સાચવશે. વિશ્વકોશની આ વિદ્યાયાત્રા સતત ચાલુ રહેશે. બાળવિશ્વકોશ, ચરિત્રકોશ અને પરિભાષાકોશ તૈયાર થઈ રહ્યા છે. એ પછી નાટ્યવિદ્યાકોશ, વ્યાયામકોશ જેવા વિશિષ્ટ પ્રકારના કોશ તૈયાર કરવાનો ઉપક્રમ પણ વિચાર્યો છે. ગુજરાતની વિદ્યા, કળા, સાહિત્યના વિવિધ કેન્દ્ર તરીકે વિશ્વકોશભવન વિકસી રહ્યું છે અને વિશ્વકોશની વિદ્યાપ્રવૃત્તિએ એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હવે કોઈની મગદૂર નથી કે ગુજરાતી ભાષાને કોઈ બિચારી કે બાપડી કહે. જ્યારે સંસ્થાના ટ્રસ્ટી શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ કહ્યું કે પચીસ વર્ષના વિદ્યાતપ પછી આ અનોખો અવસર છે. વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ માત્ર શાંત કાંતિ નથી રહી, પરંતુ જીવંત અભિયાન બની ચૂક્યું છે. વિશ્વકોશના પચીસ ગ્રંથોમાં ૧૬૯ જેટલા વિષયોના ૧૭૦૦થી વધુ લેખકોએ લખેલાં ૨૩૦૦૦થી વધુ લખાણો ગુજરાતના વિપુલ વિદ્યાધનને દર્શાવે છે. વળી બહુ ઓછા ખર્ચાએ અને પ્રકાશકો સાહસ ન કરે તેવા વિષયો પર અધિકૃત રીતે લખાયેલ ૩૩ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશને શ્રેષ્ઠીઓ, સંતોની સાથોસાથ સામાન્ય જનતાનો ઉમદા સહયોગ સાંપડ્યો છે અને હવે થોડા જ સમયમાં નાટ્ય, નૃત્ય અને સંગીતના કાર્યક્રમો ધરાવતું લલિતકલા કેન્દ્ર કાર્યરત બનશે.

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે બાળવિશ્વકોશના પ્રથમ ભાગની વિગતો આપતાં જણાવ્યું હતું કે ગિજુભાઈનું સ્વપ્ન સાકાર થઈ રહ્યું છે અને ગુજરાતને પોતાનો વિશ્વકોશ મળી રહ્યો છે. સંસ્થાના અધ્યક્ષ શ્રી શ્રેણિકભાઈ કસ્તૂરભાઈએ સહુનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું હતું. જ્યારે આભારવિધિ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી શ્રી નીતિનભાઈ શુક્લે કરી હતી અને સંચાલન ડૉ. પ્રીતિ શાહે કર્યું હતું. શ્રી અમર ભટ્ટના વિશ્વકોશગાનથી કાર્યક્રમનો પ્રારંભ થયો હતો.

r

‘૫૨૫’નું છેલ્લું પ્રૂફ જોવાનું કામ પૂરું કર્યું ત્યાં સમાચાર મળ્યા – તા. ૨-૧-૨૦૧૦ના રોજ કવિવર રાજેન્દ્ર શાહે અંતિમ વિદાય લીધી. એમના વિશે વધુ આવતા અંકે પ્રગટ થશે.